

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ДІТЕЙ, ВИЛУЧЕНИХ ІЗ СИТУАЦІЙ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ ТА ІНШИХ НАЙГІРШИХ ФОРМ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ

Міжнародна організація
праці

ОБСЄ

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ДІТЕЙ, ВИЛУЧЕНИХ ІЗ СИТУАЦІЙ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ ТА ІНШИХ НАЙГІРШИХ ФОРМ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ

**Узагальнення досвіду організацій
Центральної та Східної Європи**

Copyright © Міжнародна організація праці, 2007 рік

Публікації Міжнародного бюро праці захищені авторським правом, відповідно до Протоколу №2 до Загальної конвенції з авторського права.

Тим не менше, короткі фрагменти з них можна відтворювати без попереднього дозволу, за умови посилання на джерело. Право на передрукування чи переклад необхідно отримати у Відділі публікацій (прав і дозволів) Міжнародного бюро праці за адресою: СН-1211 Швейцарія, Женева 22. Міжнародне бюро праці вітає заявки на отримання такого права.

Бібліотеки, установи та інші користувачі, зареєстровані у Великобританії Агентством з ліцензування авторського права [адреса: 90 Tottenham Court Road, London W1T 4LP; Факс: (+44) (0)20 7631 5500; електронна адреса: cla@cla.co.uk], у Сполучених Штатах Америки Центром Дозволів на використання авторського права [адреса: 222 Rosewood Drive, Danvers, MA 01923; Факс: (+1) (978) 750 4470; електронна адреса: info@copyright.com] або в інших країнах з асоційованими Організаціями захисту авторських прав, можуть робити фотокопії, відповідно до ліцензій, виданих з цією метою.

ISBN 546-248-07-1011

Уперше видано у 2007 році

Цей посібник створено у рамках виконання проекту технічної допомоги Міжнародної організації праці, спрямованого на запобігання та ліквідацію торгівлі дітьми з метою трудової та сексуальної експлуатації в країнах Центральної та Східної Європи (МОП-ІПЕК) за підтримки Державного департаменту праці США. Це не означає, що публікація обов'язково відображає погляди та політику Державного департаменту праці США, а будь-яке посилання на торгові марки, комерційні продукти чи організації передбачає їх підтримку з боку уряду Сполучених Штатів.

Позначення, що використовуються в публікаціях МОП і відповідають практиці Організації Об'єднаних Націй, та матеріали, що в них представлені, жодним чином не мають розглядатися як висловлення думки з боку Міжнародного бюро праці щодо юридичного статусу будь-якої країни, області чи території, або органів влади цієї країни, або делімітації її кордонів.

Відповідальність за погляди, висловлені у підписаних статтях, дослідженнях чи інших матеріалах, несуть виключно їх автори, а опублікування матеріалів не означає підтримки висловлених у них поглядів з боку Міжнародного бюро праці.

Посилання на назви фірм та комерційних продуктів і процесів не означає їх підтримки з боку Міжнародного бюро праці; відсутність посилань на конкретні фірми, комерційні продукти чи процеси не означає їх несхвалення.

Публікації МОП можна отримати через мережу книготоргівлі чи в місцевих представництвах МОП у багатьох країнах, або безпосередньо у Відділі публікацій Міжнародного бюро праці за адресою СН-1211 Швейцарія, Женева 22. Каталоги чи перелік нових публікацій можна отримати безкоштовно за наведеною адресою.

Переклад та публікацію цього видання українською мовою зроблено за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні у рамках підписаного меморандуму про співпрацю з Міжнародною організацією праці - Міжнародною Програмою ліквідації дитячої праці (МОП-ІПЕК).

ОБСЄ Публікація надрукована за фінансової підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні

Зміст цієї публікації є виключно відповідальністю авторів. ОБСЄ, інститути ОБСЄ та Координатор проектів ОБСЄ в Україні не несуть відповідальності за зміст та погляди, висловлені експертами чи організаціями в цій публікації.

Надруковано видавництвом "Час Друку"

Цей посібник рекомендовано Науково-методичною радою Міністерства освіти і науки України у якості навчально-методичного посібника для психологів, соціальних педагогів та вихователів (Протокол № 4 від 05.07.2007).

Передмова

Шановні колеги !

Україна разом з іншими державами ратифікувала Конвенцію Міжнародної організації праці № 182 про заборону та негайні дії щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці, яка набула чинності у грудні 2001 року. Стаття 3 Конвенції визначає, що до „найгірших форм дитячої праці” відносяться усі форми рабства у т.ч. продаж дітей та торгівля ними.

Міністерство освіти і науки України у 2002 році разом із Міністерством праці та соціальної політики України, Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту й іншими міністерствами і відомствами залучилися до реалізації Міжнародної програми з викоренення найгірших форм дитячої праці (ІПЕК) в Україні. Координація діяльності з реалізації цієї програми від Міністерства освіти і науки України була покладена на Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи.

Значна роль у підвищенні рівня обізнаності дітей, батьків, педагогів, громадськості щодо негативних наслідків торгівлі дітьми відводиться практичним психологам та соціальним педагогам. Саме вони на високому професійному рівні можуть здійснити не лише профілактичну і консультаційну, а й психотерапевтичну роботу з дітьми та підлітками, які зазнали фізичного і психічного насильства, стали жертвами торгівлі людьми. Тому виконання функцій координаторів з даного напрямку діяльності Міністерство поклало на керівників регіональних психологічних служб (обласний рівень) та методистів із виховної роботи методичних кабінетів відділів освіти райдержадміністрацій (районний рівень).

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи плідно співпрацює з міжнародними організаціями, зокрема, Координатором проектів ОБСЄ в Україні, з рядом громадських організацій: Міжнародним жіночим правозахисним центром „Ла Страда-Україна”, товариством Червоного Хреста України, ВГО „Жіночий консорціум України” тощо щодо реалізації заходів із питань запобігання торгівлі дітьми.

Свідченням такої співпраці є накази Міністерства від 10.11.2005 р. № 649 „Про проведення у 2005 - 2007 роках інформаційно-освітніх заходів у навчальних закладах із питань запобігання торгівлі дітьми”, від 17.05.2007 р. № 392 „Про проведення у навчальних закладах просвітницько - профілактичних заходів з питань протидії торгівлі дітьми у 2007 р.”.

Визначаючи важливу роль міжнародних організацій у сфері протидії торгівлі людьми хочу висловити щире подяку Джеймсу Шумейкеру, Координатору проектів ОБСЄ в Україні; Петрі Ульсхофер, Директору суб-регіонального відділення МОП у Центральній та Східній Європі; Патріку Дару головному технічному раднику МОП за можливість видання цього посібника, а також усім міжнародним і вітчизняним організаціям, авторам за узагальнення досвіду соціально-психологічної реабілітації дітей, вилучених із ситуацій торгівлі дітьми та інших найгірших форм дитячої праці у країнах Центральної та Східної Європи.

Переконаний, що міжнародний досвід буде надзвичайно корисним для практичних психологів, соціальних педагогів, інших категорій педагогічних працівників системи освіти України.

Директор Українського
науково-методичного центру
практичної психології і соціальної роботи

В.Г. Панок

В усьому світі дітей примушують виконувати роботу, яка шкодить їхньому психологічному та фізичному здоров'ю та позбавляє їх дитинства. Дитяча праця - це шкідлива й небезпечна для дітей праця, яка порушує норми міжнародного права та національного законодавства. До неї входить така робота чи діяльність, яка розумово, фізично та соціально небезпечна для дітей, або шкодить їх моральності. Така праця позбавляє дітей можливості навчатися або змушує нести подвійний тягар шкільного навчання й роботи.

Міжнародна програма з викоренення дитячої праці (ІПЕК) була запроваджена у 1992 році як спеціалізована програма Міжнародної організації праці (МОП) для інформування громадськості про небезпеку дитячої праці та посилення спроможності компетентних національних органів та установ протидіяти цьому явищу. МОП-ІПЕК зосереджує зусилля на попередженні дитячої праці, а також на вилученні та реабілітації дітей, залучених до найгірших форм дитячої праці (НФДП), одночасно вживаючи коротко, середньо та довготермінові заходи з урахуванням контексту й ситуації в кожній окремі країні.

Зазначені заходи включають спеціалізовані програми для країн-учасниць, спрямовані на перегляд політики у цій галузі, розбудову інституційного потенціалу та здійснення конкретних кроків задля викоренення дитячої праці; інформаційно-просвітницьку роботу з громадськістю та соціальну мобілізацію з метою змінити суспільне ставлення до дитячої праці; сприяння ратифікації та ефективному впровадженню конвенцій МОП з питань дитячої праці. Проекти прямих дій супроводжуються проведенням масштабних поглиблених якісних та кількісних досліджень, аналізом політики та законодавства, оцінюванням упровадження та результатів програм і моніторингом дитячої праці. Відтак накопичено багатий досвід, великий обсяг статистичних та інших даних, серйозні експертні знання та методики, результати тематичних досліджень, рекомендації та навчальні матеріали. Підхід МОП-ІПЕК до викоренення дитячої праці склався завдяки досвіду, здобутому спільно з партнерами та самими дітьми.

Цей посібник є прикладом співпраці між організаціями та експертами, які брали безпосередню участь у соціально-психологічній реабілітації дітей, вилучених із ситуацій торгівлі людьми та інших найгірших форм дитячої праці в Болгарії, Молдові, Румунії та Україні. Ми сподіваємося, що він сприятиме кращому розумінню природи й сутності НФДП, а також методики психологічної реабілітації дітей, вилучених з НФДП.

Ознайомившись зі змістом цього посібника, фахівці та практичні працівники зможуть (а) краще розуміти природу дитячої праці, її внутрішню динаміку та законодавчі норми, що її регулюють; (б) визначати фактори ризику та захисту, пов'язані з НФДП; (в) спільно з фахівцями із супроводу клієнта здійснювати психологічне оцінювання емоційних, когнітивних проблем та проблем поведінки дитини, вилученої з НФДП; (г) розробляти план надання послуг, у тому числі направлення до відповідних установ, передбачених системою моніторингу дитячої праці; (д) проводити та контролювати роботу з дитиною, запроваджувати раціональні й довготривалі рішення проблем дитини та її родини.

Необхідно наголосити на декількох моментах:

- Не всі форми дитячої праці є психологічно травматичними, відтак може здаватися, що не всі працюючі діти потребують психологічної реабілітації. Однак запропонований психологічний підхід до реабілітації дозволяє фахівцям (а) створити умови для діалогу з дитиною та її батьками і забезпечити активну участь дитини в цьому діалозі; (б) спрямувати реабілітаційну роботу на ті аспекти поведінки та переконань дитини та її батьків, що спонукають їх вдаватися до дитячої праці; (в) розробити та реалізувати індивідуальні плани реабілітації з урахуванням потреб конкретної дитини. Такий підхід рекомендований для реабілітаційної роботи, незалежно від глибини психологічної травми, що її зазнала працююча дитина.
- Наскрізною темою всього документу є необхідність активно залучати до процесу реабілітації саму дитину та враховувати її погляди й інтереси на етапах розробки, проведення та оцінки ефективності реабілітаційних заходів. Залучення дитини є запорукою успішної реабілітації.

- Більшість видів роботи, запропонованих у посібнику, призначені для широкого кола фахівців, що працюють з дітьми (учасників НУО, соціальних працівників, освітян тощо). Водночас, деякі вправи вимагають спеціальної підготовки, а відтак залучення професійних консультантів чи психологів-клініцистів. Такі вправи мають спеціальні позначки.

Інформація, наведена в цьому посібнику, стосується широкого кола питань та відбиває той стан знань і досвіду в даній галузі, що склався на 2007 рік. Автори сподіваються, що матеріал посібника викличе зацікавленість, коментарі й зауваження, а також пропозиції щодо оновлення його змісту в майбутньому в міру накопичення нових знань та обміну досвідом реабілітаційної роботи з дітьми, вилучених з найгірших форм дитячої праці.

Ми плануємо розробити навчальних комплекс, що міститиме практичні вправи і завдання для дітей, вилучених з НФДП. Бажано розробити та провести апробацію навчальної програми на основі цього посібника. Необхідно фіксувати, аналізувати, вивіряти на практиці та поширювати кращий досвід застосування цих матеріалів. Незабаром ІПЕК запропонує всім зацікавленим організаціям регіону користуватися Інтернет сайтом для обміну досвідом. Ми очікуємо, що в чотирьох країнах-учасницях найближчим часом буде завершено розробку Стандартних операційних процедур, що визначатимуть вимоги щодо мінімального обсягу послуг, на які має право дитина. Ми сподіваємося, що організації в інших країнах також приєднаються до цієї ініціативи та запропонують цікаві ідеї.

Автори переконані, що серйозний процес обміну знаннями та досвідом між організаціями одного рівня є необхідною умовою розвитку системи надання якісних послуг дітям, вилучених із ситуацій торгівлі та інших найгірших форм дитячої праці. Ми віримо, що цей посібник сприятиме помітному поступу на цьому шляху.

Петра Ульсхофер
Директор
Суб-регіонального відділення МОП
у Центральній та Східній Європі

Патрік Дару
Головний технічний радник МОП-ІПЕК

Подяки

Цей посібник укладено на основі досвіду роботи багатьох організацій та установ, що здійснюють реабілітацію дітей, вилучених з найгірших форм дитячої праці в країнах Центральної та Східної Європи. МОП-ІПЕК висловлює щирю подяку зазначеним нижче організаціям за їхній неоціненний внесок у підготовку цього видання:

Болгарія

Фонд “Асоціація Анімус”

85 Ekzarh Yossif St., 1000 Sofia, Bulgaria\$

Тел./факс (+359 2) 983 52 05; 983 53 05; 983 54 05

Електронна пошта: animus@animusassociation.org; www.animusassociation.org

Контактні особи:

Лора Бєлчева, психолог,

Дарина Конова, лікар, психолог

Республіка Молдова

Міжнародний центр захисту прав жінок “La Strada”

PO Box 259; Chisinau, MD 2012, Republic of Moldova,

Тел.: 373 22 23 49 06, 23 49 21; Тел./Факс: 373 22 23 49 07;

Електронна пошта: office@lastrada.md; www.lastrada.md

Контактні особи:

Анна Рєвенко, директор

Данієла Попєску, директор Національного центру запобігання насильству над дітьми;

Маріана Іаначєвічі, Віце-президент НУО “Salvati Copiii” (Врятуйте дітей);

Ана Чірсанов, психолог, Центр MOM з реабілітації дітей - потерпілих від торгівлі людьми;

Валєнтина Сєупа, соціальний працівник, Центр MOM з реабілітації дітей - потерпілих від торгівлі людьми;

Віорєля Рузу, Менеджер Центру соціально-медичної допомоги, La Strada;

Ігор Чілочі, Заступник головного інспектора праці;

Тат'яна Катана, юрист, Центр запобігання торгівлі жінками;

Євгн Рузу, Голова Відділу у справах неповнолітніх та прав людини, Генеральна прокуратура

Salvati Copiii
Save the Children Romania

Румунія

НУО “Врятуйте дітей”, Румунія

Intr/ Stefan Furtuna no.3, Sector 1, Bucharest 010899, Romania

Телефон: +4 021 316 61 76; Факс: +4 021 312 44 86

Електронна пошта: rosc@salvaticopiii.ro; www.salvaticopiii.ro

Контактні особи:

Андрєа Біджі, психолог, НУО “Врятуйте дітей”, Румунія

Георгєта Паунєску, психолог, НУО “Врятуйте дітей”, Румунія

Домініка Петроваї, психолог, експерт Центру, Університет Babe⁹-Bolyai Cluj-Napoca

Георгє Роман, Директор рограм, НУО “Врятуйте дітей” Румунія

Мануєла Данєску, Начальник Відділу ліцензування, Національний орган із захисту прав дитини

Ліліана Сімон, офіцер поліції, Відділ кримінальних розслідувань

Іонут Смарандачє, офіцер поліції, Прикордонна поліція

Данієлі Нуколаєску, Координатор програми, НУО “Врятуйте дітей”, Румунія

Україна

НУО “Жіночий консорциум України”

Адреса: 03057, Україна, Київ, вул. Довженка, б. 2, офіс 53

Тел./Факс: +38-044-592-68-54;

Електронна пошта: consortium@bigmir.net; maria_a@bigmir.net

Контактні особи:

Євгенія Дубровська, дитячий психіатр-психотерапевт, консультант, Жіночий консорціум України
Марія Алексеєнко, Координатор програми, Жіночий консорціум України
Людмила Горова, директор, Донецька обласна ліга професійних і ділових жінок
Дмитро Федорінов, голова, Херсонський обласний громадський центр «Чоловіки проти насильства»

Значний внесок у розробку цього посібника зробили працівники МОП-ІПЕК:

Вагідур Рахман, Старший спеціаліст Програми МОП-ІПЕК у Південно-Східній Азії
Веліна Тодорова, Національний координатор Програми МОП-ІПЕК у Болгарії
Віоріка Гімпу, Національний координатор Програми МОП-ІПЕК у Молдові
Віоріка Стефанеску, Суб-регіональний координатор Програми МОП-ІПЕК
Іоана Флореа, Суб-регіональний координатор Програми МОП-ІПЕК
Ганс Ван де Глінд, Старший технічний спеціаліст Програми МОП-ІПЕК з питань торгівлі дітьми
Зюль Каглар, Експерт МОП-ІПЕК з освіти
Клаус Гюнтер, Старший спеціаліст Програми МОП-ІПЕК в Європі та Середній Азії
Патрік Дару, Головний технічний радник, МОП-ІПЕК
Родіка Мойзе, Національний координатор Програми МОП-ІПЕК у Румунії
С'юзен Ган, Старший технічний спеціаліст Програми МОП-ІПЕК з питань безумовних найгірших форм дитячої праці
Тетяна Міненко, Національний координатор Програми МОП-ІПЕК в Україні

Автори висловлюють подяку за можливість користуватися наведеними нижче публікаціями, які стали джерелом наснаги та знань. Детальніша бібліографія міститься у Додатку.

- *Creating a Healing Environment, Proceedings and Technical Papers [Створення середовища, що зцілює: справи та технічні документи], IPEC Trafficking in Children South Asia (TICSA), 2002.*
- *Understanding children's vulnerability to labour exploitation. [Усвідомленні вразливості дітей до трудової експлуатації] A practical intervention model, aimed at preventing the involvement in worst forms of labour of girls and boys at high risk of labour exploitation, CPE-ILO-IPEC (draft).*
- *Handbook for action-oriented research on the worst forms of child labour including trafficking in children [Посібник з дослідження найгірших форм дитячої праці, у тому числі торгівлі дітьми, спрямованого на розробку та впровадження дій у відповідь]. Bangkok: Regional Working Group on Child Labour in Asia (RWG-CL), 2003.*
- *Trauma and Psychosocial Assistance [Травма та психологічна допомога]. A Handbook based on the experience of Georgian NGOs. Sarjveladze, N., Beberashvili, Z., Javakhishvili, D., Makhashvili, N., Sarjveladze, N., Kharashvili, J., 2001.*
- *Psychosocial rehabilitation of refugee and IDP children [Соціально-психологічна реабілітація біженців та внутрішньо переміщених дітей], A Handbook based on the experience of Azerbaijanian NGOs. Akhundov, N. 2001.*

Цей посібник узагальнює на суб-регіональному рівні досвід, описаний в аналогічних національних посібниках. Радником авторів з фахових питань була психолог Домніца Петроваї. Редактором цього видання став Майк Ормсбі, представник «Productive International». Фотографію для обкладинки люб'язно надали НУО «Врятуйте дітей» (Salvati Soriii) та Відділ соціальної допомоги та захисту дітей, Район 1, Бухарест, Румунія.

Зміст

Передмова.....	3
Подяки	6
Список скорочень.....	9
Вступ	11
Розділ 1	
Законодавча та інституційна база щодо реабілітації дітей, вилучених з найгірших форм дитячої праці	12
I Положення міжнародних та регіональних правових документів про найгірші форми дитячої праці	12
II Інституційна база ліквідації найгірших форм дитячої праці: система моніторингу дитячої праці та супровід клієнта	14
Розділ 2	
Виявлення працюючих дітей.....	24
I Фактори ризику та захисту, що визначають поширеність дитячої праці.....	24
II Дитяча праця в Україні.....	29
III Наслідки дитячої праці	29
IV Процес виявлення дітей, залучених до НФДП	40
Розділ 3	
Методика реабілітації дітей, вилучених з НФДП	45
Етап 1 Встановлення стосунків з дитиною.....	46
Етап 2 Оцінка потреб та здібностей.....	53
Етап 3 Розробка плану дій.....	55
Етап 4 Сприяння змінам	57
Етап 5 Безперервне оцінювання	70
Етап 6 Завершення роботи з клієнтом.....	70
Додаток 1 Потреби колишніх потерпілих від торгівлі дітьми та план роботи з ними.....	72
Додаток 2 Класифікація послуг для направлення дітей, постраждалих від НФДП, у тому числі торгівлі дітьми.....	75
Додаток 3 Установи і організації члени НСР / МКД / МДГ.....	76
Додаток 3а Повноваження установ і організацій-членів МКД/МДГ в Україні	79
Додаток 4 Національна законодавча база країн-учасниць	95
Додаток 4а Національна законодавча база України	98
Додаток 5 Матеріали для вправ (Розділ 3).....	107
Додаток 6 Бібліографія.....	115

Список скорочень

КРГ	Консультативні ради громад
СМДП	Система моніторингу дитячої праці
СК	Супровід клієнта
ДП	Дитяча праця
ПДП	Підрозділ з питань дитячої праці
ВЗД	Відділ із захисту дитинства
ЄС	Європейський Союз
МОП-ІПЕК	Міжнародна організація праці Міжнародна Програма з викоренення дитячої праці
МКД	Місцеві комітети дій
МДГ	Міждисциплінарні групи
НОЗПД	Національний орган із захисту прав дитини
НУО	Неурядова організація
НСР	Національні спостережні ради з питань ліквідації дитячої праці
ОБСЕ	Організація з безпеки та співробітництва в Європі
ПРОТЕКТ ЦСЕ	Проект технічної допомоги, спрямований на запобігання та ліквідацію торгівлі дітьми з метою трудової та сексуальної експлуатації в країнах Центральної та Східної Європи
ПТС	Пост-травматичний стрес
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ЮНІСЕФ	Дитячий фонд ООН
НФДП	Найгірші форми дитячої праці

Вступ

За часів переходу країн Центральної та Східної Європи до ринкової економіки та пов'язаних з ним політичних і економічних криз, чимало дітей з бідних родин стали уразливішими до ризику залучення до дитячої праці. За умов поглиблення бідності та знецінення освіти, родини нерідко сприймають дітей як джерело додаткових заробітків, що допомагає подолати злидні.

ПРОТЕКТ ЦСЕ (Проект технічної допомоги, спрямований на запобігання та ліквідацію торгівлі дітьми з метою трудової та сексуальної експлуатації в країнах Центральної та Східної Європи) забезпечує виконання програмної діяльності МОП-ІПЕК у цьому суб-регіоні. Учасниками проекту є Албанія, Болгарія, Молдова, Румунія, Україна та край Косово, що знаходиться під адміністративним управлінням ООН¹.

Кожна з країн-учасниць (Болгарія, Молдова, Румунія та Україна) ратифікувала обидві ключові Конвенції МОП з питань дитячої праці: Конвенцію №138 про мінімальний вік для прийому на роботу 1973 року та Конвенцію №182 про найгірші форми дитячої праці 1999 року. Відтак, вони взяли на себе зобов'язання вжити невідкладних заходів для заборони та ліквідації найгірших форм дитячої праці, у тому числі торгівлі дітьми, та для поступового викоренення дитячої праці. Крім того, всі країни-учасниці підписали меморандуми про взаєморозуміння щодо співпраці з МОП-ІПЕК.

Низка організацій, які активно працюють у галузі захисту прав дитини у регіоні, отримали Спеціальний навчальний посібник МОП-ІПЕК з надання психологічної допомоги молоді, що постраждала від торгівлі людьми². Цей навчальний комплекс було адаптовано до місцевих умов Східної Європи; до нього також було внесено матеріали щодо інших НФДП. Працівники зазначених організацій та установ-партнерів брали участь у навчальних семінарах із застосування посібника та провели його пілотну апробацію в межах Програм прямої дії ІПЕК. Набутий досвід дозволив їм створити національні посібники для Болгарії, Молдови, Румунії та України, які, в свою чергу, було узагальнено в цьому виданні.

Посібник має таку структуру:

У **першому розділі** подано огляд інструментів міжнародного права та регіональних нормативно-правових документів стосовно найгірших форм дитячої праці. Додатки містять таблицю із законодавчими положеннями про дитячу працю, прийнятими у чотирьох країнах-учасницях. Значну частину розділу присвячено аналізу системи моніторингу дитячої праці, інституціональної інфраструктури, спрямованої на викоренення дитячої праці в регіоні, та методиці супроводу клієнтів.

Матеріал **другого розділу** розкриває сутність та детально характеризує феномен дитячої праці, в тому числі пов'язані з ним ризики, чинники захисту та можливі наслідки. У розділі описано процес ідентифікації дітей, залучених до найгірших форм дитячої праці.

У **третьому розділі** проаналізовано шість етапів реабілітації дитини, а саме: 1/встановлення добрих стосунків з дитиною; 2/оцінка потреб, ресурсів та спроможностей; 3/розробка плану заходів (роботи з дитиною); 4/сприяння впровадженню змін; 5/забезпечення безперервного оцінювання; та 6/завершення роботи з клієнтом.

Чимало питань, висвітлених у цьому посібнику, вимагають детального розгляду й роз'яснення, зокрема, щодо надання кращих можливостей для розвитку потенціалу дітей та їх родин. Однак автори прагнули зробити посібник не надто об'ємним, придатним для практичної роботи. У посібнику надано список основної літератури, що дозволить читачам детальніше ознайомитися з широким спектром конкретних питань, які їх найбільше цікавлять. Запрошуємо читачів звертатися до національних представництв ІПЕК (адреси наведено на зворотній обкладинці посібника).

¹Задля стислості, край Косово під управлінням ООН далі називатимемо «Косово» та «однією з країн-учасниць». Це жодним чином не відбиває ставлення МОП до майбутнього статусу краю.

²ІПЕК: Торгівля дітьми у Південній Африці (TICSA), Створення оточення, що зцілює: матеріали та технічні документи, 2002.

Положення міжнародних та регіональних правових документів про найгірші форми дитячої праці

Конвенція МОП №182 про найгірші форми дитячої праці 1999 року доповнює Конвенцію МОП №138 про мінімальний вік прийому на роботу, що встановлює міжнародні стандарти для визначення мінімального віку працевлаштування на національному рівні. Конвенція МОП №182 визначає **найгірші форми дитячої праці** (НФДП) як:

Три перші категорії нерідко називають безумовно найгіршими формами дитячої праці. Четверта категорія шкідливих видів робіт має бути визначена на національному рівні. Рекомендації 1999 року щодо найгірших форм дитячої праці пропонують країнам, які ратифікували Конвенцію, внести до переліку видів шкідливої праці, що затверджуються на національному рівні, такі види робіт, заборонених для виконання дітьми (Стаття 3):

- «види роботи, які наражають дітей на фізичне, психологічне чи сексуальне насильство;
- підземні, підводні роботи, праця на небезпечних висотах чи в обмеженому просторі;
- робота з небезпечними механізмами, обладнанням чи інструментами, чи/та, яка вимагає ручного пересування чи транспортування тяжких вантажів;
- праця у нездоровому середовищі, яке може, наприклад, наражати дітей на шкідливі речовини, засоби чи процеси, чи на температури, шумові рівні чи вібрації, які шкодять їхньому здоров'ю;
- праця в особливо важких умовах, таких як праця протягом великої кількості годин чи вночі, чи робота, виконуючи яку, дитина надмірно затримується у приміщенні роботодавця».

Конвенція ООН про права дитини 1989 року також містить статтю про необхідність заборонити економічну експлуатацію дітей:

«Стаття 32

1. Держави-сторони визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може бути небезпечною для здоров'я, перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку.

2. Держави-сторони приймають законодавчі, адміністративні та соціальні заходи, а також заходи в галузі освіти, з тим щоб забезпечити реалізацію цієї статті. З цією метою, керуючись відповідними положеннями інших міжнародних документів, держави-сторони, зокрема:

- а) встановлюють мінімальний вік для прийому на роботу;
- б) визначають необхідні вимоги щодо тривалості робочого дня й умов праці;
- в) передбачають відповідні види покарань або інші санкції для забезпечення ефективного здійснення цієї статті».

(А) усі форми рабства або практику, подібну до рабства, як наприклад, продаж дітей та торгівля ними, боргова кабала та кріпосна залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах;

(б) використання, вербування або пропонування дитини для заняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи для порнографічних вистав;

(в) використання, вербування або пропонування дитини для незаконної діяльності, зокрема, для виробництва та продажу наркотиків, як це визначено у відповідних міжнародних договорах;

(г) роботу, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності дітей.

Положення цієї Конвенції доповнюють вимоги Конвенції МОП №182 з питань трудової експлуатації. Ратифікувавши цю Конвенцію, Румунія, Україна, Молдова та Болгарія взяли на себе зобов'язання забезпечити освіту дітей, їх захист від усіх форм сексуального насильства й експлуатації та запобігання викраденню та торгівлі дітьми.

Факультативний протокол про продаж дітей, дитячу проституцію та дитячу порнографію, що доповнює Конвенцію ООН про права дитини, зобов'язує країни, що її ратифікували, в тому числі Болгарію, Румунію та Україну, передбачити кримінальну відповідальність за: а/ сексуальну експлуатацію дітей; б/ пересадку органів дітей задля зиску; в/ залучення дітей до примусової праці; а також захищати права постраждалих дітей. Стаття 2 дає такі визначення:

2а: Продаж дітей означає будь-який акт або трансакцію, в ході яких будь-яка особа чи група осіб передає дитину за грошову чи іншу винагороду;

2b: Дитяча проституція означає використання дитини для надання сексуальних послуг за грошову чи іншу винагороду;

2c: Дитяча порнографія означає зображення у будь-який спосіб дитини, залученої до справжнього чи удаваного сексуального акту або зображення статевих органів дитини з переважно сексуальною метою.

Стаття 3(а) **Протоколу про запобігання та протидію торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, та покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності** (далі Палермський Протокол) визначає торгівлю людьми як:

«...здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передання, приховування або отримання людей шляхом погрози силою або її застосування, або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або вразливістю становища, або шляхом підкупу, у вигляді платежів чи вигоди, для отримання згоди особи, що контролює іншу особу».

Протокол також встановлює, що стосовно дітей «вербування, перевезення, передавання, приховування або отримання дитини з метою експлуатації вважаються «торгівлею людьми» навіть у тому випадку, коли вони не пов'язані із застосуванням будь-якого із засобів впливу, зазначених у підпункті (а) цієї статті». Інакше кажучи, для того, щоб встановити факт торгівлі дітьми, не обов'язково навіть доводити у судовому порядку наявність примусу, а можлива згода дитини на участь у торгівлі не впливає на кваліфікацію її випадку як торгівлі дітьми. Протокол визначає експлуатацію як «примусову працю чи послуги, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан». Водночас, ані Палермський Протокол, ані Конвенція МОП №182 не поширюються на торгівлю дітьми з метою усиновлення чи пересадки органів.

Деякі законодавчі акти ЄС щодо найгірших форм дитячої праці є обов'язковими для виконання країнами-членами, у тому числі Румунією та Болгарією. Серед них варто згадати такі:

1. **Директива Ради ЄС про захист молоді на робочому місці** від 22 червня 1994 року встановлює мінімальний вік працевлаштування 15 років (у виключних випадках 14 років) та вимоги щодо робочого часу, відпочинку, відпусток, перерв для працюючих дітей, відповідно до Конвенції МОП про мінімальний вік для прийому на роботу 1973 року. Різниця між двома документами полягає в тому, що: а) Директива Ради ЄС поширюється лише на формальний сектор економіки; б) вона містить перелік шкідливих видів робіт, заборонених для виконання дітьми.

2. **Рамкове рішення Ради ЄС про боротьбу з торгівлею людьми** від 19 липня 2002 року дає визначення торгівлі, що узгоджується з визначенням Палермського Протоколу. Документ закріплює відповідальність держав-членів за покарання винних у торгівлі людьми з використанням «ефективних, пропорційних та превентивних кримінальних заходів» (Стаття 3). Рішення передбачає, що винні юридичні особи також мають нести відповідальність (Стаття 4); вирішує можливі конфлікти юрисдикцій (Стаття 6) та встановлює, що свідчення потерпілого не є необхідною умовою для кримінального переслідування, а діти, будучи особливо вразливими, мають отримати необхідну допомогу (Стаття 7).

3. Рамкове рішення Ради ЄС про протидію сексуальній експлуатації дітей та дитячій порнографії від 22 грудня 2003 року визначає дитячу порнографію як матеріали, що візуально зображують дитину (або особу, що здається дитиною, або комп'ютерний образ дитини), залучену до сексуально розбещених дій та/чи показ їхніх статевих органів/лобкової зони (Стаття 1). Згідно з Рішенням (Статті 2 та 6), переслідуванню підлягають як діти, так і їх експлуататори (юридичні чи фізичні особи). Виробництво, розповсюдження, придбання та володіння дитячою порнографією є кримінальним злочином (Стаття 3). Засуджені особи повинні бути відсторонені, принаймні тимчасово, від будь-якої професійної діяльності (Стаття 5). Документ вирішує можливі конфлікти юрисдикцій (Стаття 8) та встановлює, що свідчення потерпілого не є передумовою кримінального переслідування, а діти, будучи особливо вразливими, мають отримати необхідну допомогу (Стаття 9).

Конвенція Ради Європи про протидію торгівлі людьми 2005 року запроваджує базований на забезпеченні прав людини підхід до превентивної роботи, захисту потерпілих від торгівлі та міжнародної співпраці (на відміну від переважної спрямованості на кримінальне покарання, характерної для Палермського Протоколу). Згідно з положеннями Конвенції, виявлення потерпілих має відбуватись у межах міжвідомчого, міжінституційного процесу (як пропонується у наступних розділах цього посібника). До остаточного з'ясування віку потерпілої або потерпілого, він або вона визнається дитиною. Постраждалим надається статус тимчасового мешканця та допомога (у тому числі переклад, юридична підтримка та освітні послуги) на період розслідування. Приватне життя та особистість дитини мають бути захищені належним чином. Потенційному потерпілому чи потерпілій має бути надано час (щонайменше 30 днів) на одужання та обмірковування, перш ніж він/вона вирішить, чи співпрацювати зі слідством. Потерпілі мають право на компенсацію. Їх повернення має відбуватись в умовах безпеки, поваги до гідності потерпілих та їхніх прав. Повернення постраждалих дітей не відбувається, якщо є свідчення того, що воно може зашкодити дитині. Наразі Конвенція діє у Румунії та Молдові.

Таблицю з відповідними положеннями національних законодавств країн-учасниць наведено у Додатку 4.

II] ІНСТИТУЦІЙНА БАЗА ЛІКВІДАЦІЇ НАЙГІРШИХ ФОРМ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ: СИСТЕМА МОНІТОРИНГУ ДИТЯЧОЇ ПРАЦІ ТА СУПРОВІД КЛІЄНТА

У цьому розділі коротко описано загальні характеристики систем моніторингу дитячої праці (СМДП) та супроводу клієнта у Болгарії, Молдові, Румунії та Україні. Зауважимо, що детальніший огляд цих систем по кожній країні-учасниці міститься у відповідних національних посібниках, наявних у національних представництвах ІПЕК (адреси наведено на зворотній обкладинці посібника).

Система моніторингу дитячої праці

Моніторинг дитячої праці (МДП) полягає у поєднанні зусиль установ і організацій, залучених до ідентифікації, вилучення та захисту дітей, залучених до НФДП. Він передбачає визначення та розподіл конкретних обов'язків між цими установами й організаціями на основі їх повноважень та спроможності оцінювати ситуацію, вилучати працюючих дітей та супроводжувати їх у період реабілітації, а також брати участь у формуванні політики.

Моніторинг дитячої праці здійснюється з метою забезпечити захист усіх дітей від трудової та сексуальної експлуатації. Система МДП упроваджується з урахуванням інтересів дитини, оскільки її головний принцип полягає у тому, що інтереси дітей, для яких функціонує СМДП, важать більше, ніж усі цілі політики, інституційні чи особисті міркування.

СМДП може використовуватися у превентивній роботі, зосередженій на:

- **первинному запобіганні** (роботі з усіма дітьми, зазвичай інформаційно-просвітнього характеру);
- **вторинному запобіганні** (роботі з дітьми, які, відповідно до низки встановлених критеріїв, визнані такими, що наражаються на ризик потрапити до НФДП (див. Таблицю 3: Фактори ризику та захисту від НФДП у регіоні));
- **реабілітації / третинному запобіганні** (роботі з дітьми, вилученими з НФДП, що потребують захисту від повторного залучення до НФДП).

Моніторинг дитячої праці передбачає:

1. виявлення дітей з групи ризику залучених до найгірших форм дитячої праці,
 - на місці роботи з особливою увагою до ризиків, на які вони наражаються,
 - у школі з аналізом їх відвідань та успішності,
 - їхніх родин та громад;
2. негайне вилучення дітей з незаконної діяльності; їх поступове вилучення зі шкідливої праці починаючи зі скорочення ризиків, на які вони наражаються (тимчасовий захід);
3. надання цілісного пакету послуг з їх реабілітації (на основі узгодженої міжвідомчої системи направлення);
4. відстеження поступу дитини навіть після завершення реабілітації;
5. Використання інформації, отриманої в ході моніторингу, для формування політики.

Метою моніторингу дитячої праці є забезпечення захисту всіх працюючих дітей та підлітків від залучення до НФДП як у формальному, так і в неформальному секторах економіки.

Метою моніторингу дитячої праці є забезпечення захисту всіх працюючих дітей та підлітків від залучення до НФДП як у формальному, так і в неформальному секторах економіки.

У Румунії якісна та кількісна інформація, зібрана на місцевому рівні, надходить у вигляді регулярних звітів до Національної спостережної ради з ліквідації дитячої праці. Рада, у свою чергу, щороку звітує Міністерству праці про поширеність найгірших форм дитячої праці. Звіти містять рекомендації щодо розробки стратегій, політик і програм. Таким чином, зміни у законодавчому регулюванні та політиці запроваджуються на основі досвіду та даних, накопичених на місцевому рівні.

Загальна структура СМДП

Координацію СМДП на рівні формування й упровадження політики здійснює Національна спостережна рада. Вона складається з представників відповідних установ, соціальних партнерів та інших організацій, дотичних до формування політики щодо викоренення дитячої праці, моніторингу відповідної діяльності та укладання звітів про впровадження Конвенції №182 на основі даних СМДП, що подаються до МОП. НСР діють за підтримки Підрозділів з питань дитячої праці, створених у відповідних установах і функціонуючих як секретаріат Ради й основний орган, відповідальний за вирішення питань дитячої праці на рівні країни. У регіонах, провінціях, областях утворюються місцеві комітети дій (МКД), що здійснюють нагляд за СМДП на регіональному рівні та приймають ключові рішення про вилучення, реабілітацію дитини. Міждисциплінарні групи (МДГ) надають МКД допомогу в моніторингу ситуації на місцях. У Румунії, окрім МДП, працюють місцеві консультативні ради громад.

Роль міждисциплінарних груп³

У ході моніторингу дитячої праці низка соціальних служб та відомств бере участь у роботі, яка забезпечує доступ до працюючої дитини: а) в її робочому середовищі, б) у школі, в) в її родині чи громаді. Ці гравці є членами Міждисциплінарних груп (МДГ), до яких входять фахівці соціальної галузі, що мають спеціальну підготовку з питань захисту прав дитини, зокрема:

- соціальні працівники;
- психологи;
- працівники поліції/ міліції;

³МОП-ІПЕК у Молдові, Посібник з моніторингу дитячої праці, 2006

⁴МДГ проводять рейди з моніторингу спільно з роботодавцями, представниками профспілок, священниками, батьківськими групами, дітьми та підлітками, жінками, ЗМІ тощо.

- юристи;
- інспектори праці;
- медичні працівники;
- вчителі;
- фахівці із захисту прав дітей;
- представники НУО;
- підлітки-тренери.

Таблиця 1. Члени міждисциплінарних груп та їх обов'язки - приклад України

Фахівець	Обов'язки
<p>Представник служби у справах дітей/Представник державної соціальної служби для дітей, сім'ї та молоді (соціальний працівник)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • виявлення потерпілих та дітей з групи ризику • первинне оцінювання • оцінювання соціального оточення постраждалої дитини або дитини з групи ризику • виявлення потреб та компетенцій дитини • розробка плану заходів із запобігання чи вилучення • психологічне дослідження випадку • інформування компетентних органів • розміщення потерпілої дитини у безпечному середовищі • моніторинг справи
<p>Медичний працівник (Педіатр, родинний лікар, мед-сестра тощо)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечення права дитини на здоров'я та медичну допомогу • профілактика інфекційних захворювань • надання необхідної першої медичної допомоги, медична реабілітація постраждалої дитини чи дитини з групи ризику • оцінювання історій соціально-вразливих родин та їх становища • залучення медичних працівників шкіл та/чи сімейних лікарів до моніторингу стану здоров'я працюючої дитини (включно з можливими випадками дитячої праці) • направлення до компетентних органів
<p>Психолог або вчитель (У школах, де немає психологів)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • попереднє оцінювання • психологічне оцінювання та оцінювання рівня освіти (лише психолог) • превентивні заходи (семінари, консультації, навчальні курси, обговорення) • оцінювання ситуації в родині та ставлення батьків • участь в розробці плану заходів із запобігання чи вилучення • психологічне консультування дитини та родини (лише психолог) • управління реабілітацією потерпілої дитини та процесом її повторної соціалізації • психологічна підготовка потерпілого до судового розгляду; за необхідності, його підтримка у суді
<p>Офіцер міліції (кримінальна міліція у справах неповнолітніх)/ Дільничні інспектори</p>	<ul style="list-style-type: none"> • превентивні заходи • виявлення випадків • спілкування з членами МДГ • розслідування справи • фізичний захист потерпілої дитини під час кримінального розслідування • підготовка адміністративної справи/ проведення кримінального розслідування • передання матеріалів компетентним органам (див. Додаток 3), Моніторинг справи

Фахівець	Обов'язки
Вчитель	<ul style="list-style-type: none"> • виявлення випадків не відвідання уроків учнями або припинення навчання • індивідуальні бесіди • робота з юридичними представниками дитини (батьками, опікунами) • розробка індивідуальних планів роботи з дитиною в школі • моральна підтримка • репетиторство • відвідання дитини вдома • залучення дитини до позашкільних заходів (центрів дитячої творчості, гуртків) • заохочення дітей (вручення дипломів тощо)
Інспектор праці	<ul style="list-style-type: none"> • державний нагляд за дотриманням законодавства про працю на підприємствах формального сектору економіки та фізичними особами-підприємцями: <ul style="list-style-type: none"> - виявлення випадків дитячої праці - інформаційно-просвітня робота серед роботодавців з питань дитячої праці, ризиків на робочому місці дитини та можливих правопорушень - інформування компетентних органів (див. Додаток 3) - документування випадків порушення закону та адміністративних порушень • просвіта роботодавців і працівників щодо необхідності дотримання законодавства про працю, вимог охорони праці та техніки безпеки • реєстрація і ведення адміністративних справ та записів про результати моніторингу • вивчення виявлених випадків та застосування адміністративних санкцій (приписів) • вилучення дітей зі шкідливих/ небезпечних ситуацій • моніторинг робочих місць з метою забезпечити виконання зроблених рекомендацій (відстеження випадків)
Підліток-тренер	<ul style="list-style-type: none"> • організація превентивної роботи: <ul style="list-style-type: none"> - інформаційні бесіди з дітьми, підлітками, батьками та шкільними працівниками про НФДП (у тому числі торгівлю дітьми) - позакласна робота з дітьми та підлітками у місцевих молодіжних центрах • виявлення випадків дитячої праці та звітування про них до МДП • участь у налагоджуванні контактів, у тому числі відвіданні сімей та робочих місць дітей • участь у засіданнях місцевих МДГ • надання емоційної підтримки дітям та їхнім родинам
Громадський контроль (профспілки, НУО, лідери громад)	<ul style="list-style-type: none"> • інформування компетентних органів про порушення прав дитини у сфері праці, залучення дітей до НФДП; • проведення профілактичної роботи серед батьків щодо НФДП, наслідків та ризиків для дитини

- **Спрямування зусиль на неформальний сектор** - міждисциплінарний підхід у межах СМДП дозволяє боротися з випадками дитячої праці комплексно, завдяки об'єднанню повноважень усіх залучених сторін; наприклад, якщо інспектор праці не має повноважень перевіряти підприємства неформального сектору, він може надати необхідну інформацію та професійну підтримку представнику поліції/ міліції та соціальному працівнику, що відвідують такі підприємства у межах моніторингу.
- **Виявлення та встановлення контакту** - у Центральній та Східній Європі значно менше працюючих дітей, ніж на інших континентах. Відтак, виявити їх та встановити з ними контакт набагато складніше, оскільки вони можуть бути розкидані по сільській місцевості або надто мобільні («діти вулиці» або діти, що потерпіли від торгівлі). Необхідно шукати шляхи інтенсифікувати такі контакти (наприклад, через створення телефонів довіри). Провідну роль в цьому процесі мають відіграти члени МКД, залучаючи колег зі своїх установ і організацій до своєчасної ідентифікації працюючих дітей.
- **Захист дитини установи та механізми захисту дітей** - в Центральній та Східній Європі розвинені краще, ніж у багатьох інших частинах світу. СМДП, будучи комплексним механізмом направлення дітей та їх реабілітації, може прислужитися й іншим цілям захисту дитини (наприклад, від насильства в сім'ї), які також вимагають міждисциплінарного підходу.
- **Стандартизація послуг** - пакет послуг, що їх надають дитині, визначається за результатами індивідуального оцінювання її потреб та здібностей. Отже, кожний пакет послуг має бути різним, але відповідати мінімальним стандартам, встановленим на національному рівні. Такі стандарти допомагають забезпечити мінімально необхідний рівень якості послуг, сприяють прозорості та підзвітності в їх наданні, посилюють довіру між партнерськими організаціями та сприяють своєчасному виявленню й направленню дітей.
- **Додаткові ініціативи** - у 2003 році держави-члени ОБСЄ схвалили План дій із боротьби з торгівлею людьми⁵, який передбачає запровадження в кожній країні Національного механізму направлення потерпілих (НМН). Через рік ОБСЄ/БДІПЛ розробила та опублікувала Практичний посібник із запровадження НМН. Посібник визначає НМН як «... структуру співпраці, у межах якої державні органи виконують свої обов'язки, пов'язані із захистом та забезпеченням прав людини потерпілої від торгівлі людьми, здійснюють стратегічну координацію зусиль громадянського суспільства та інших організацій, що надають допомогу постраждалим від торгівлі людьми⁶». Встановлення зв'язків між СМДП та НМН, що їх підтримує ОБСЄ, посилює потенціал і вплив цих ініціатив, зокрема, щодо репатріації потерпілих від торгівлі дітьми.
- **Система ювенальної юстиції** - у межах системи ювенальної юстиції, що наразі проходить апробацію в країнах регіону, СМДП також може використовуватись як механізм направлення на реабілітацію або як альтернатива тюремному ув'язненню дітей, залучених до нелегальної діяльності (або, за визначенням Конвенції №182, «малолітніх правопорушників»).

⁵ План дій ОБСЄ з боротьби з торгівлею людьми, Рішення №557 Постійної ради ОБСЄ (PC DEC/557), 24 липня 2003 року

⁶ ОБСЄ/ВДІПЛ, «Національні механізми направлення. Об'єднання зусиль із захисту прав постраждалих від торгівлі людьми». Практичний посібник. Варшава, 2004. С.15

Процес супроводу клієнта⁷ як складова СМДП

Супровід клієнта - це процес розробки, впровадження, оцінювання, коригування та завершення конкретної програми надання послуг, що відповідає потребам кожної дитини. Це основний інструмент задоволення індивідуальних потреб кожної дитини та посилення кращого пристосування її здібностей⁸.

Основними характеристиками супроводу клієнта є:

1. Міждисциплінарна робота групи супроводу клієнта, яку призначає та якою керує фахівець із супроводу клієнта. У Болгарії, Румунії, Молдові та Україні фахівцями із супроводу клієнта є, за звичай, соціальні працівники. Міждисциплінарний аспект діяльності групи із супроводу клієнта є

важливим для: а) підвищення ефективності реагування дитини, б) подолання багатомірних ключових причин залучення дитини до НФДП, в) попередження надмірної залежності дитини від фахівця із супроводу клієнта.

Основні обов'язки фахівця із супроводу клієнта включають:

1. **розробку** плану роботи групи супроводу клієнта з кожною дитиною;
2. ведення постійного **моніторингу** конкретного випадку;
3. забезпечення прямого і **постійного контакту** з постраждалою дитиною;
4. **Координацію** дій членів групи супроводу клієнта (наприклад, організацію обговорень конкретних випадків);
5. **координацію та документальний супровід** виконання плану надання послуг за участі дитини;
6. оцінювання ресурсів та послуг, наданих дитині відповідними установами;
7. визначення **критеріїв успішності** для оцінювання поступу в досягненні цілей та завдань.

До групи супроводу клієнта можуть входити представники установ опіки (дитячих будинків, інтернатів тощо) та правоохоронних органів, соціальні працівники, психологи, психіатри, медичні працівники, юристи, освітяни тощо. Фахівець із супроводу клієнта не обов'язково сам має виконувати всю роботу, передбачену планом. Радше, він координує та стимулює обмін інформацією задля отримання най-

кращих для дитини результатів. Відтак, вкрай важливо чітко визначити роль і відповідальність групи супроводу клієнта. Належний супровід клієнта вимагає також наявності ефективних систем спілкування та реєстрації/звітності.

Щотижневі міждисциплінарні засідання дозволяють членам групи обмінюватися інформацією про розвиток конкретних випадків, з якими вони працюють, та розв'язувати проблеми, що виникають. З самого початку процесу реабілітації до остаточної реінтеграції, робота з кожною дитиною ведеться індивідуально, відповідно до рішень групи супроводу клієнта, що об'єднує усі зазначені категорії професіоналів.

2. Залучення дитини як активного учасника власної реабілітації. Фахівець із супроводу клієнта має забезпечити участь дитини на кожному етапі процесу, від розробки плану надання послуг, у тому числі у розподілі конкретних обов'язків між установами, що надають послуги, та дитиною. В ідеалі, планування діяльності мало б відбуватися у формі контракту, що сприяло б більшій незалежності та кращій підготовці дитини до реінтеграції в суспільство завдяки формуванню договірних відносин та менталітету, орієнтованого на майбутнє.

З цих же причин участь дитини у прийнятті рішень, що впливають на її подальше життя, та залучення її однолітків до виявлення, вилучення, реабілітації та відстеження подальшої долі постраждалої дитини є також головними складовими моніторингу дитячої праці. Відповідає за координацію процесу отримання, узагальнення й аналізу інформації.

⁷ Барат А., Супровід клієнта та впровадження програми. Психічне здоров'я та торгівля людьми: Регіональний семінар з підготовки тренерів. Будапешт, Міжнародна організація міграції, 2004 р

⁸ Міжнародна організація праці, Створення середовища, що зцілює. Соціально-психологічна реабілітація та професійна інтеграція дітей, постраждалих від торгівлі дітьми та інших найгірших форм дитячої праці. Том 1, Протоколи, 2002 рік

3. Залучення родини. Сім'я дитини має брати активну участь у процесі реабілітації дитини, окрім тих випадків, коли батьків позбавлено батьківських прав за рішенням суду з огляду на пряму загрозу безпеці дитини. Базові матеріальні потреби дитини слід задовольняти саме через родину. Слід відкрито обговорювати будь-які хибні уявлення та погляди, що панують у сім'ї стосовно навчання, дитячої праці тощо з метою вільного й неформального з'ясування всіх «за» і «проти». Роботу з клієнтом не можна вважати завершеною, доки не вдасться змінити такі помилкові переконання.

У контексті НФДП, супровід клієнта - це поступовий процес, що складається з таких етапів:

1. Встановлення стосунків з дитиною;
2. Оцінка потреб та спроможності/ресурсів;
3. Розробка плану дій з реабілітації та Реінтеграції;
4. Сприяння впровадженню змін;
5. Безперервне оцінювання;
6. Завершення роботи з окремим клієнтом.

4. Направлення постраждалої дитини відповідно до її потреб для надання наявних послуг у встановленому порядку.

5. Централізована система отримання та зберігання інформації відповідно до попередньо узгоджених критеріїв розкриття інформації уповноваженим особам, у вигляді файлів затверженого формату. Фахівець із супроводу клієнта відповідає за координацію процесу отримання, узагальнення й аналізу інформації.

Схема 1. Модель системи моніторингу дитячої праці

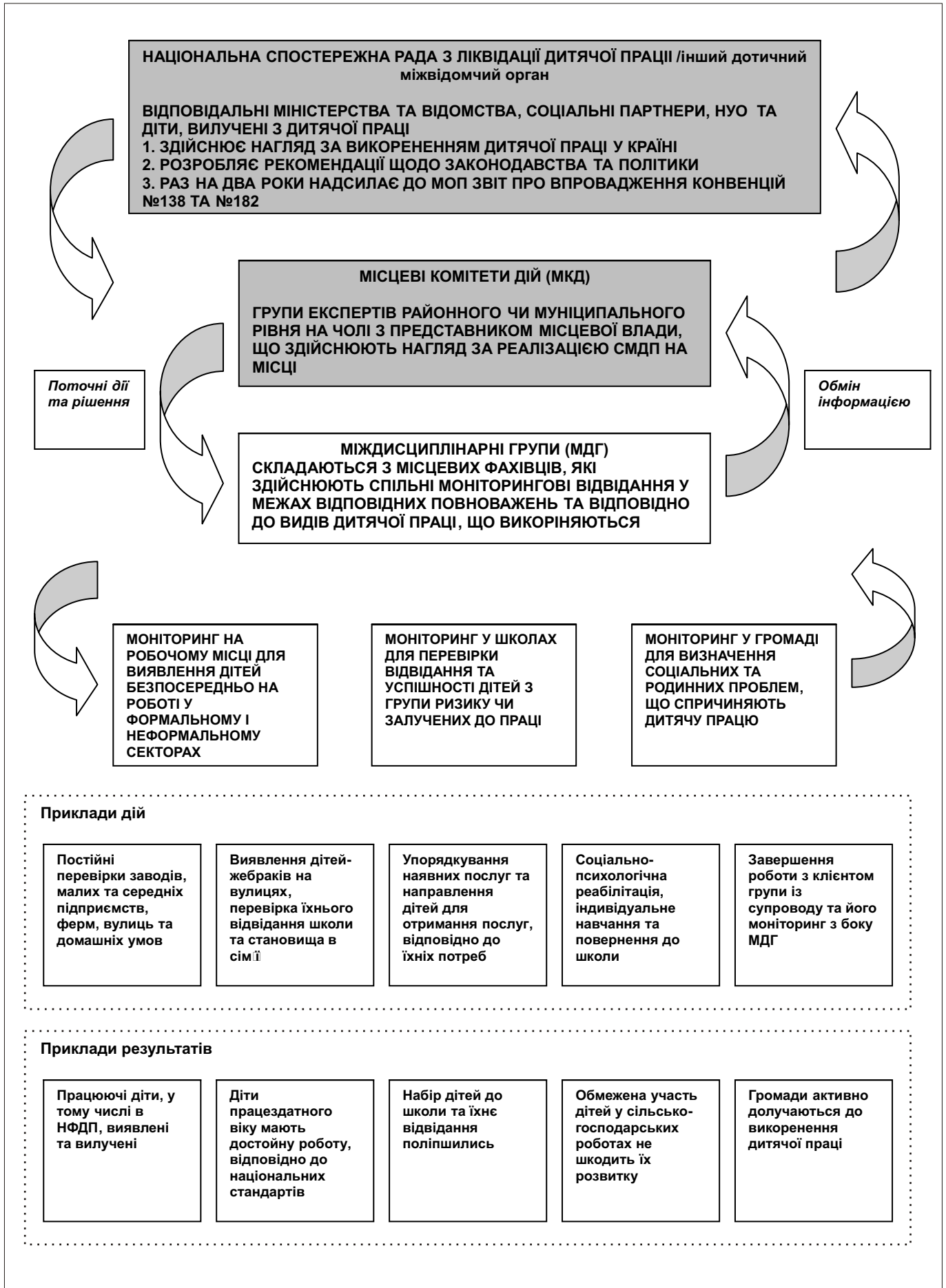
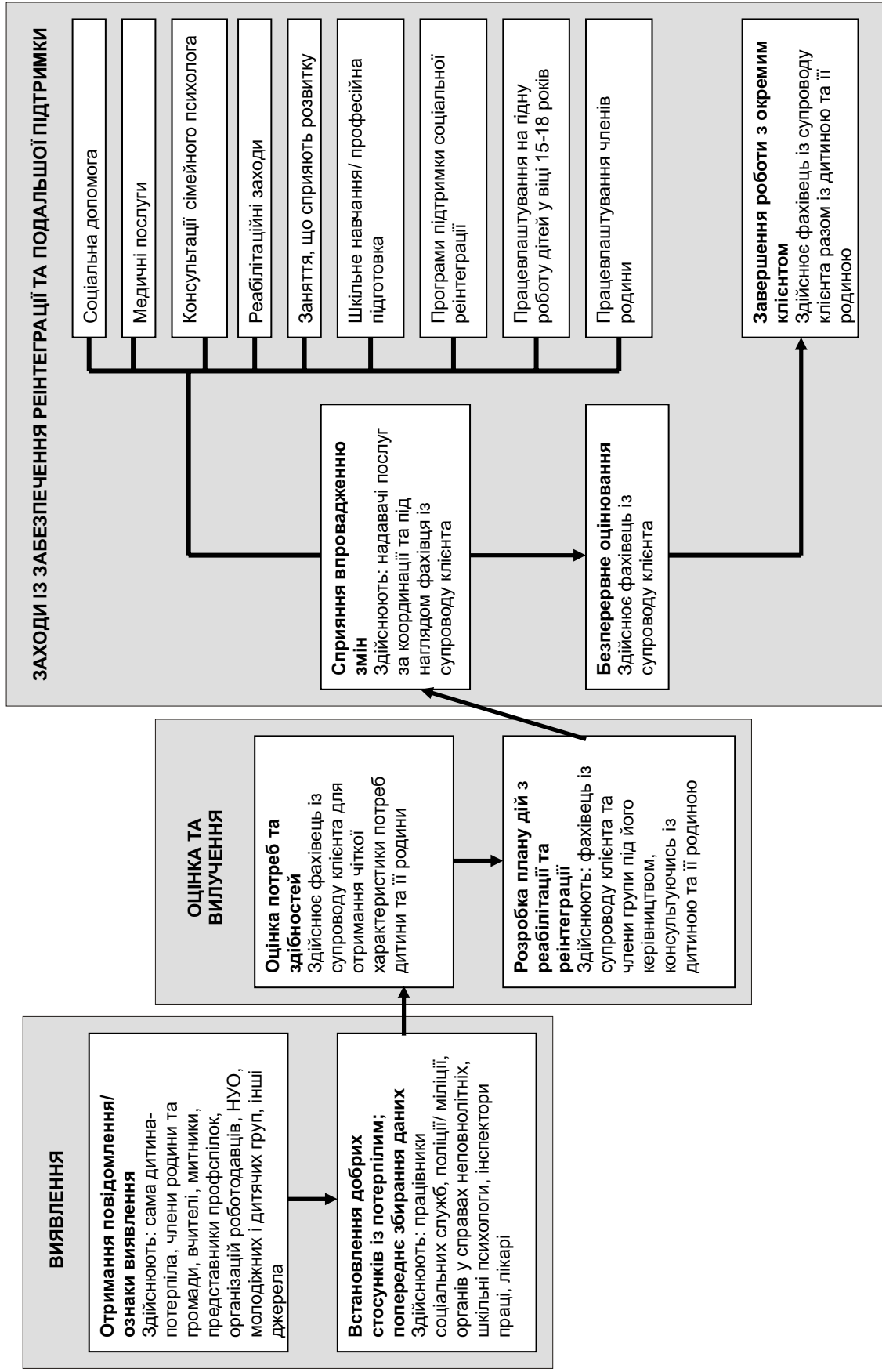

Схема 2. Процесу провладу клієнта - приклад України

Призначення членів групи супроводу клієнта відбувається з урахуванням результатів аналізу потреб та здібностей дитини. Відтак, ця група за своїм статусом відрізняється від Міждисциплінарних груп та Місцевих комітетів дій. Водночас, обов'язки деяких членів групи та двох зазначених інституцій можуть дублюватися (див. Таблицю 1).

Таблиця 2. Стосунки між Групою супроводу клієнта та МДГ/МКД у країнах-учасницях

	Румунія	Болгарія	Молдова	Україна
Група супроводу клієнта та МДГ	На рівні громади, за супровід клієнта відповідає фахівець із супроводу клієнта соціальної працівник загального відділу соціальної допомоги та захисту дитини. Консультативні ради громад (місцевий варіант МДГ) отримують допомогу з боку соціального працівника відповідної громади	Фахівець із супроводу клієнта - це соціальний працівник Відділу із захисту дитини, а також голова МДГ. Залежно від випадку, можуть залучатися й інші члени МДГ	Група супроводу клієнта є складовою МДГ. Фахівець із супроводу клієнта призначається Територіальним відділом соціальної допомоги чи НУО	Група супроводу клієнта соціальні працівники, інспектори праці, психологи, психіатри, медичні працівники, юристи, працівники правоохоронних органів, освітяни входить до складу МДГ. Фахівець із супроводу клієнта може призначатися зі служби у справах неповнолітніх, державних соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді або НУО
Група супроводу клієнта та МКД	Фахівець із супроводу клієнта, із Загального відділу соціальної допомоги та захисту дитини (або з НУО), підзвітний МДГ (МКД)	Група супроводу клієнта, що безпосередньо працює з дитиною, складається з професіоналів, а МКД залучає місцевих представників (основні зацікавлені сторони)	1) Група супроводу клієнта є складовою МДГ на місцевому рівні, МКД працює на районному рівні; 2) МДГ зустрічаються з МКД для: 1/ звітування та обміну інформацією, 2/ розгляду складних випадків, 3/ повідомлення про нові випадки дитячої праці на основі повторних відвідань	МКД приймають рішення; МДГ виявляють і направляють дитину для отримання необхідних послуг. Фахівці з супроводу клієнта звітують МКД про становище дитини

Фактори ризику та захисту, що визначають поширеність дитячої праці

Розуміння факторів ризику та захисту, що призводять до застосування дитячої праці, є важливою передумовою успішного виявлення працюючих дітей та планування реабілітаційної роботи з ними (описаної в Розділі 3).

Фактори ризику та захисту - це характеристики, умови, обставини, пов'язані з родиною дитини, місцевою громадою чи самою дитиною, що впливають на її залучення до найгірших форм дитячої праці (або, навпаки, захищають її від НФДП). У Таблиці 2 «Фактори ризику та захисту від НФДП у регіоні» наведено чинники, виявлені у країнах-учасницях на основі аналізу наявної літератури з проблеми. Фактори захисту можуть включати певні аспекти ресурсів самої дитини, соціального капіталу, економічного добробуту, шкільного та сімейного середовища, які допомагають уберегти дитину від НФДП.

Бідність як фактор ризику залучення дитини до дитячої праці

Дослідження¹⁰, проведене у Румунії в 2003 році Національним інститутом статистики, свідчить, що бідність є головним фактором ризику залучення дітей до дитячої праці. Економічна активність дітей набагато більш поширена серед родин з низьким рівнем доходів: 73,3% економічно активних дітей належать до сімей, чистий дохід яких не перевищує 115 доларів на місяць.

Присутність факторів ризику не означає, що дитина приречена стати потерпілою від НФДП, а фактори захисту можуть виявитися недостатніми для запобігання залучення дитини до праці. Наприклад, бідність є фактором ризику для багатьох дітей у Румунії, але далеко не всі бідні діти стають потерпілими від експлуатації⁹. Проведений аналіз свідчить, що залучення дітей до дитячої праці визначається, переважно, співвідношенням між факторами ризику та факторами захисту, що діють у кожному конкретному випадку. Поєднання декількох факторів ризику посилює вразливість дитини. Наприклад, низькі доходи родини є серйозним фактором ризику потрапляння дитини в

умови сексуальної або трудової експлуатації. Присутність інших факторів ризику (неспроможність батьків належно виховувати та доглядати за своїми дітьми, фізичне чи сексуальне насильство) підвищують ризик експлуатації та рівень уразливості.

Фактори ризику потрапляння до різних форм експлуатації - сільськогосподарської праці, хатньої роботи, миття машин, торгівлі на вулиці, жебракування, нелегальної діяльності та торгівлі дітьми є різними. Так, наркотична залежність є потенційним фактором ризику для дітей, залучених до нелегальної діяльності.

Дитина, залучена до найгірших форм дитячої праці, наражається на додатковий ризик інших видів експлуатації. Наприклад, чимало дітей, постраждалих від торгівлі, мали досвід роботи на вулиці. Отож, іноді важко встановити межу між програмами запобігання та реабілітації - все залежатиме від їх переважного спрямування. Проект із запобігання торгівлі дітьми може також передбачати реабілітацію дітей, вилучених з вулиці.

Певні фактори ризику та захисту є взаємопов'язаними. Наприклад, низькі доходи родини можуть стати однією з причин припинення шкільного навчання дитини через прямі чи непрямі витрати на навчання, а також причиною того, що родина вирішує влаштувати дитину на роботу. Проте навряд чи можна вибудувати якусь ієрархічну класифікацію факторів ризику та захисту (навіть якщо одні з цих чинників більше дотичні до дитячої праці, ніж інші). Такі спроби можуть призвести до надто спрощеного тлумачення коренів дитячої праці (скажімо, «дитяча праця спричинена виключно бідністю»), яке перешкоджає належному плануванню роботи з реабілітації та реінтеграції дітей, вилучених із трудової експлуатації.

⁹СРЕ-МОП-ІПЕК, Розуміння вразливості дітей до трудової експлуатації. Практична модель дій, спрямованих на запобігання потраплянню до найгірших форм дитячої праці хлопців і дівчат з групи ризику щодо трудової експлуатації.

¹⁰Нові незалежні держави та МОП. Дослідження активності дітей у Румунії. Звіт по країні. 2003 рік

За результатами дослідження ситуації з торгівлею дітьми в Україні, проведеного ІПЕК¹¹, діти є соціальною групою, найбільш уразливою до потрапляння в ситуацію торгівлі людьми, оскільки освітяни та інші люди, що працюють з дітьми з групи ризику, не спроможні ефективно виявляти дітей потерпілих від торгівлі, а діти, яких експлуатують, не завжди усвідомлюють небезпеку, на яку вони наражаються, і не звертаються по допомогу.

У кожній культурі чи громаді існують певні норми чи ставлення до дитячої праці, які можуть діяти як фактори ризику чи як фактори захисту. Наприклад, дитина, що покинула навчання у школі та живе у середовищі, де користь і цінність освіти не визнаються, наражається на серйозний ризик стати потерпілою від трудової експлуатації.

Одним із факторів ризику є ставлення батьків до соціальних ролей та обов'язків хлопців і дівчат, яке посилює ґендерний розподіл праці. Наприклад, у традиційних громадах (Рима чи єгиптян) цнота дівчини до весілля має соціальне та економічне значення, тому батьки прагнуть обмежити її освіту та

активність поза домом. У результаті, дитяча праця, яку виконують дівчата, як правило, прихована від людського ока (хатня робота), а хлопці частіше потрапляють до ситуацій дитячої праці поза домом. Зазвичай, дівчата більше піддаються ризику свідомого насильства з боку експлуататорів, в той час як хлопці частіше страждають від нещасних випадків, шкідливих умов праці чи потрапляння до тенет торгівців дітьми, певною мірою, через брак належного контролю з боку батьків. Іще одним важливим фактором ризику, пов'язаним з ґендерними відмінностями, є приховування чи недостатнє інформування про випадки сексуального насильства над хлопцями. Це відбувається через соціалізацію хлопців як ініціаторів сексуальних стосунків, їхній страх втратити певну незалежність у разі повідомлення про насильство над ними, а також переважну увагу, що її ЗМІ приділяють уразливості дівчат. Відтак кількість випадків сексуальної експлуатації хлопців зростає, але вони залишаються не задокументованими.

Результати досліджень свідчать також, що дитина, постраждала від сексуального насильства, принаймні вдвічі вразливіша до сексуального насильства в майбутньому та сексуальної експлуатації в комерційних цілях, ніж дитина, що не зазнала такого травматичного досвіду¹², через неспроможність дитини вірно сприйняти й оцінити ризики та загрози¹³. Брак навичок самозахисту викликаний недостатньою впевненістю дитини у власних силах, здібностях та компетенціях, таких як: впевненість у собі, самодостатність, уникання ситуацій ризику.

Раннє втручання спеціалістів, які можуть підсилити вплив факторів захисту, зменшує вірогідність повторної віктимізації дитини, навіть якщо вона пережила такі травматичні явища, як сексуальне насильство.

Автори посібника не пропонують читачеві складного економетричного аналізу, надто з огляду на складність вимірювання факторів ризику та захисту. До того ж, деякі фактори ризику можна сформулювати як зворотні від факторів захисту (наприклад: ризик - брак сприятливого середовища й підтримки; фактор захисту - наявність сприятливого середовища й підтримки в сім'ї). Немає прямої відповідності між факторами ризику та захисту: декілька факторів захисту можуть виникати у відповідь на один фактор ризику. Аналіз зазначених чинників обмежений також тим, що він перебільшує значення «пропозиції» на дитячу працю, недостатньо враховуючи «попит» на неї (поведінку торгівців, роботодавців тощо).

¹¹ Дослідження за методом швидкого оцінювання ситуації з торгівлею дітьми для трудової та сексуальної експлуатації в Україні, підготовлене Центром соціальних експертиз Інституту соціології Національної академії наук України за технічної допомоги Інституту прикладних міжнародних досліджень FAFO, Нідерланди, для Міжнародної програми з викоренення дитячої праці (ІПЕК), Міжнародної організації праці (МОП). Київ, 2003

¹² Месман-Мур Т.Л. та Лонг П.Дж. Роль постійного сексуального насильства над дитиною в її подальшій сексуальній віктимізації: Емпіричний аналіз і теоретичне визначення. Огляд клінічної психології. 2003 23(4). С. 537-571

¹³ Клейн Е.Дж. Дитяча проституція та секс-туризм: аналіз дій у відповідь на національному та міжнародному рівнях. Національний центр дітей, що зникли та зазнали експлуатації. - 1999

Таблиця 3. Фактори ризику та захисту від НФДП у регіоні¹⁴

Види експлуатації	Фактори ризику, пов'язані з: - родиною дитини - середовищем, у якому живе дитина - ситуаціями, до яких залучена дитина	Фактори захисту: - навички й уміння, знання, компетенції дитини та батьків - контекст або середовище, в якому живе дитина
Шкідливі види робіт	<p>Родина:</p> <ul style="list-style-type: none"> - бідність/низькі доходи батьків (безробіття або недостатня зайнятість) - низький рівень освіти батьків - велика кількість дітей у родині - негативне ставлення батьків до роботи, що її виконують діти - батьки з вадами психічного здоров'я <p>Середовище:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сільське середовище з браком економічних, соціальних, освітніх та професійних можливостей - низький рівень економічного розвитку громади - громада з високим рівнем ризику (багато безпритульних дітей, компанії наймають робітників на «чорному ринку», поширене жебракування) - ґендерні стереотипи: «чоловік має звикати до важкої праці з раннього віку», «дівчата мають навчатися хатній роботі з раннього віку» - недостатня впливовість і зв'язки з місцевою громадою установ, відповідальних за дотримання законодавства про працю - дискримінація за етнічною ознакою <p>Дитина:</p> <ul style="list-style-type: none"> - переривання шкільного навчання - належність до етнічної меншини (в контексті дискримінації) - низький рівень самоповаги (готовність прийняти будь-яку пропозицію) - занадто велика самовпевненість (заперечення будь-яких ризиків) - життя на вулиці - брак можливостей гідної роботи у дітей, що досягли працездатного віку 	<p>Фактори захисту, пов'язані з дитиною:</p> <ul style="list-style-type: none"> - соціальні та емоційні навички - навички долаття складностей - навички особистої безпеки - навички розв'язання проблем та прийняття рішень <p>Фактори захисту, пов'язані з середовищем:</p> <ul style="list-style-type: none"> - середовище з високим рівнем зайнятості населення (наприклад, економіка, що активно розвивається тощо) - програми запобігання перериванню дітьми навчання в школі - компанії з розвиненим почуттям соціальної відповідальності перед своїми громадами

¹⁴ На основі документів, наведених у списку літератури та досвіду організацій-учасниць Програми

<p>Сексуальна експлуатація</p> <p>Проституція</p> <p>Порнографія</p> <p>Торгівля людьми</p>	<p>Родина:</p> <ul style="list-style-type: none"> - занедбаність дітей та насильство над ними - характеристики родини: безробіття чи неповна зайнятість, низький рівень доходів, вживання заборонених речовин, низький рівень освіти та неспроможність доглядати за дитиною, розумові розлади батьків <p>Середовище:</p> <ul style="list-style-type: none"> - громади з високим рівнем ризику (позитивне ставлення до «сексуризму», високий попит на сексуальні послуги, прикордонні райони тощо) - дискримінація за етнічною ознакою - недостатня впливовість і зв'язки з місцевою громадою установ, відповідальних за дотримання законодавства про захист дитини <p>Дитина:</p> <ul style="list-style-type: none"> - попередній досвід сексуального, фізичного чи емоційного насильства - втеча з дому - залишення батьками дітей в установах соціального піклування чи на вулиці - попередній досвід у статусі потерпілої - відсутність дому («діти вулиці») - вживання наркотиків - брак можливостей гідної роботи у дітей, що досягли працездатного віку - належність до етнічної меншини (в контексті дискримінації) - раннє переривання шкільного навчання - низький рівень самоповаги (готовність прийняти будь-яку пропозицію) - занадто велика самовпевненість (заперечення зовнішніх ризиків) <p>Стосовно торгівлі людьми в цілому:</p> <ul style="list-style-type: none"> - негативний вплив соціальних норм щодо ґендерної чи етнічної належності - життя у центрі розміщення/притулку - недооцінка ризиків міграції з боку органів влади - низький рівень самоповаги - вади психічного здоров'я - життя на вулиці <p>Стосовно порнографії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - віктимізація в Інтернеті - соціальна маргіналізація 	<p>Фактори захисту, пов'язані з дитиною:</p> <ul style="list-style-type: none"> - здатність виявити та оцінити ситуації ризику - соціальні та емоційні навички - високий рівень самоповаги - «здорове» сприйняття сексуальності - навички особистої безпеки - навички розв'язання проблем та прийняття рішень - уміння переконливо сказати «ні» <p>Фактори захисту, пов'язані з середовищем:</p> <ul style="list-style-type: none"> - програми запобігання насильству - програми запобігання торгівлі людьми, зосереджені на допомозі дівчатам як потенційним потерпілим - наявність центрів соціально-психологічної реабілітації потерпілих від насильства - наявність денних центрів для «дітей вулиці», що проводять програми запобігання та допомоги
---	--	---

	<ul style="list-style-type: none"> - негативне ставлення до власної сексуальності <p>Стосовно проституції:</p> <ul style="list-style-type: none"> - життя лише з одним із біологічних батьків - життя з вітчимою чи «сурогатним» батьком - зайнятість одного з батьків у секс-індустрії - фізичне та/чи сексуальне насильство з боку батька чи іншої знайомої особи - переконання, що проституція є єдиною можливим засобом заробітку - негативний вплив друзів, що займаються проституцією - насильство в сім'ї 	
<p>Експлуатація в незаконних видах діяльності (торгівлі наркотиками)</p>	<p>Дитина:</p> <ul style="list-style-type: none"> • брак можливостей гідної роботи у дітей, що досягли працездатного віку • власний досвід трудової та/чи сексуальної експлуатації - вживання алкоголю чи наркотиків; залежність - делінквентна/злочинна поведінка - переривання шкільного навчання - втеча з дому - належність до етнічної меншини (в контексті дискримінації) - низький рівень самоповаги (готовність прийняти будь-яку пропозицію) - занадто велика самовпевненість (заперечення зовнішніх ризиків) <p>Родина:</p> <ul style="list-style-type: none"> - безробіття чи неповна зайнятість та низький рівень доходів - вживання алкоголю чи наркотиків; залежність - занедбаність дітей - сексуальне та/чи фізичне насильство над дитиною <p>Середовище:</p> <ul style="list-style-type: none"> - громада з високим ступенем ризику торгівлі наркотиками - недостатня впливовість і зв'язки з місцевою громадою правоохоронних органів - дискримінація за етнічною ознакою 	<p>Фактори захисту, пов'язані з дитиною:</p> <ul style="list-style-type: none"> - здатність виявити та оцінити ситуації ризику - навички емоційної саморегуляції - навички розв'язання проблем та прийняття рішень - вміння переконливо сказати «ні» - вміння справлятися з тиском з боку групи <p>Фактори захисту, пов'язані з середовищем:</p> <ul style="list-style-type: none"> - програми запобігання наркоманії - наявність центрів реабілітації та реінтеграції наркоманів

II Дитяча праця в Україні

За даними вибіркового обстеження праці дітей, проведеного Державним Комітетом статистики у 1999р¹⁵ в Україні середньрічна чисельність зайнятих дітей становила 456 тисяч осіб. При цьому 350 тис. осіб займалися економічною діяльністю, а 106 тис. осіб працювали в домашньому господарстві понад 24 годин на тиждень. Найбільш доступним видом економічної діяльності для дітей є сільське господарство. Із загального числа дітей віком 15-17 років, 27% працювали в домашньому господарстві. Із 350тис. дітей, зайнятих економічною діяльністю поза підсобним господарством, 46% працювали в сільському господарстві, 26% - у торгівлі, 19% - у сфері послуг. За даними Українського інституту соціальних досліджень, в Україні існує наймана дитяча праця. Кількість дітей, зайнятих важкою фізичною працею, 18%. Кількість дітей віком від 7 до 12 років, зайнятих важкою фізичною працею, 24 %. Серед опитаних дітей, постраждалих від фізичних травм або хвороб, викликаних небезпечними або шкідливими умовами праці, було 3% (насамперед діти від 10 до 14 років). Переважна частина дитячої праці сконцентрована в неформальній економіці. Результати опитування виявили, що переважна частина дітей працює неофіційно, тобто на підставі особистої домовленості з роботодавцем. За такою формою організації праці дуже часто нехтуються правила безпеки, діти працівники виявляються соціально незахищеними.

У рамках Програми МОП-ІПЕК проведено дослідження щодо використання праці дітей у неформальній економіці та незаконній діяльності. Згідно з висновками дослідження дитяча праця в Україні сконцентрована у наступних сферах діяльності: сільське господарство; виснажлива та довготривала домашня робота; робота на вулицях; послуги (ресторанний бізнес, базари, Інтернет-кафе); втягнення до незаконної діяльності (жебракуння, азартні ігри, розповсюдження наркотиків); нелегальні шахти та вугледобування; сексуальна експлуатація/порнографія. Головними причинами, що змушують батьків і дітей шукати шляхи збільшення доходів родини за рахунок дитячої праці, є безробіття, низький рівень заробітної плати та бідність. Якісне дослідження засвідчило, що батьки позитивно ставляться до дитячої праці, розглядаючи раннє працевлаштування як корисний досвід для соціального та особистісного розвитку дитини¹⁶.

За даними Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні (МОМ), наша країна є однією з основних європейських країн походження жінок та дітей, що стають потерпілими від торгівлі людьми. У період з 2000 по 2006 роки, МОМ повернула в Україну з різних країн 3544 потерпілих від торгівлі людьми і надала необхідну допомогу. З них 159 потерпілих від торгівлі людьми були неповнолітніми. За результатами останнього дослідження МОМ, починаючи з 1991 року потерпілими від торгівлі людьми задля трудової експлуатації стало близько 100 тисяч громадян України¹⁷.

У звіті Спеціального доповідача ООН з питань торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії (січень 2007 року) зазначається, що масштабна дитяча проституція та торгівля дітьми залишаються нагальною проблемою в Україні. Дітей заманюють в тенета торгівлі як всередині країни, так і за її межами. Діти, постраждалі від внутрішньої торгівлі, нерідко піддаються насильству. Вербування дітей для транскордонної торгівлі людьми відбувається, головним чином, через друзів та знайомих, а для внутрішньої торгівлі за посередництва членів родини, нерідко батьків постраждалих дітей¹⁸.

III Наслідки дитячої праці

Дитяча праця позбавляє молоде покоління дитинства та перешкоджає його належному фізичному, емоційному та соціальному розвитку. Діти, залучені до найгірших форм дитячої праці, потерпають від значних фізичних та психологічних проблем. Проблеми з фізичним здоров'ям можуть виникати внаслідок шкідливої роботи, фізичного насильства, неповноцінного харчування, сексуальної поведінки (що наражає на ризик зараження ВІЛ/СНІД, гепатитом та іншими захворюваннями, що передаються статевим шляхом), поганого медичного обслуговування.

¹⁵ Праця дітей в Україні. Підсумки вибіркового обстеження/. К.: Державний комітет статистики, 2001

¹⁶ Дослідження щодо використання праці дітей у неформальній економіці та незаконній діяльності, МОП, 2006

¹⁷ Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні. Див.: www.iom.org.ua, розділ «Що ми знаємо» станом на 20.08.2007.

¹⁸ Звіт Спеціального доповідача ООН з питань торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії, Жана Мігеля Петі, Місія в Україну (2007). - Рада ООН з питань прав людини. Див.: www.un.org станом на 20.08.2007

Дитяча праця має середньо та довготермінові наслідки для розвитку дитини (наприклад, захворювання, викликані вдиханням вугільного пилу, нерідко проявляються через 10 і більше років після роботи дитини у шахті).

Крім того, дитина не має змоги розвивати власну мережу соціальної підтримки через можливу відсутність постійної домівки, безперервне кочування з одного місця на інше, невпевненість у завтрашньому дні. Водночас, дитина страждає від негативного ставлення оточуючих, зокрема, соціального виключення, стигматизації та навішування ярликів («жебрак»). Це підриває їхню самоповагу та робить їх особливо вразливими. Поєднання нестабільного оточення та негативної реакції з боку інших спричиняє спотворене сприйняття дитиною самої себе, шкодить її особистісному розвитку. Досвід свідчить, що працюючі діти нерідко пишаються своєю здатністю виживати у складних обставинах (що діє як адаптаційний механізм). Однак така гордість часто є оманливою та заважає соціальній реінтеграції дитини, особливо у тих випадках, коли у процесі реінтеграції: а) не враховується здатність дитини до виживання та б) не використовуються компетенції, набуті дитиною в результаті її трудового досвіду.

Психологічна реакція дитини на залучення до дитячої праці залежить від природи цього досвіду (одноразове чи багаторазове залучення), спроможності дитини до пристосування (захисні механізми та навички, наявні у дитини ресурси емоційної та соціальної підтримки), ризиків, на які вона наражається, віку дитини¹⁹. Фактори ризику та захисту, що зумовлюють психологічні наслідки дитячої праці, подібні до факторів ризику та захисту, які визначають вірогідність самого потрапляння дитини до ситуацій дитячої праці (див. Таблицю 3). Відтак, не всі форми дитячої праці є психологічно травматичними, завдяки факторам захисту (соціальним, когнітивним та емоційним ресурсам), які оберігають дитину від травматичних наслідків дитячої праці. Можливо, психологічна реакція якоїсь дитини буде помірною, у той час як інші діти страждатимуть від серйозних емоційних розладів, як-от:

- посттравматичний стрес, депресія, тривожність;
- алкогольна та/чи наркотична залежність;
- саморуйнівна поведінка, розлади чи проблеми поведінки (наприклад, крадіжки);
- дисфункція у сприйнятті себе, проблеми самоідентифікації;
- проблеми у стосунках та недовіра до дорослих;
- деформація у сприйнятті свого фізичного образу, невірне сприйняття власної сексуальності,
- сексуалізована поведінка;
- викривлене сприйняття праці та дитинства.

Ефективний план реабілітації/реінтеграції має бути спрямований як на зменшення дії факторів ризику, так і на посилення факторів захисту.

¹⁹ Міжнародна організація праці, Руки помічі та зруйновані життя? Розуміння хатньої праці дітей та дів у відповідь, 2004

Таблиця 4. Наслідки НФДП для здоров'я дитини, її когнітивного й емоційного розвитку та поведінки

Найгірші Форми Дитячої Праці	Наслідки для здоров'я	Когнітивні наслідки	Емоційні наслідки	Наслідки для поведінки	Наслідки для освіти ²⁰ (усіх НФДП)	
					Коротко та середньотермінові наслідки дитячої праці	Довготермінові наслідки дитячої праці
(а) усі форми рабства чи практики, подібної до рабства, як-от продаж дітей чи торгівля ними, боргове рабство, кріпацтво, примусова праця, у тому числі примусове використання дітей у військових конфліктах	Травми та нещасні випадки на виробництві Уповільнення фізичного розвитку. Недоїдання, безсоння, діарея, напруженість, головний біль, порушення травлення	Дисфункція у сприйнятті власної ідентичності проблеми у стосунках, негативне/ невірне сприйняття власної сексуальності та складнощі у міжособистісному спілкуванні, недовіра до дорослих	Емоційні реакції, пов'язані з експлуатацією чи торгівлею: гнів, сум, почуття провини, сором. Емоційні навички. Складнощі з вираженням почуттів, відсутність механізмів емоційної саморегуляції Пост-травматичний стрес, депресія, тривожність, суїцидальні прояви	Неспроможність розвивати соціальні навички. Проблеми поведінки: гіперактивність, імпульсивність, невиконання правил, вживання заборонених речовин	Втома Брак уваги Погана успішність у школі Прогули Пропуски занять Відсутність планів щодо майбутньої роботи Брак мотивації Низький рівень самоповаги Брак задоволення навчанням та власною успішністю	Брак або недостатня розвиненість навичок письма, читання та рахування Обмежений доступ до інформації про можливість особистісного, професійного та кар'єрного розвитку Брак інформації про мережі підтримки та соціально-економічні альтернативи Обмежений доступ до освіти та інформації, необхідної для прийняття рішень Переривання шкільного навчання Погана успішність у школі Брак професійної підготовки Відсутність можливості професійного зростання Підвищений ризик безробіття
б) використання вербування або пропонування дитини для заняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи для порнографічних вистав	Високий ризик зараження на ВІЛ/СНІД, гепатит, інші захворювання, що передаються статевим шляхом	Негативне ставлення до себе, інших та світу в цілому. Негативне ставлення до сексуальності. Низький рівень самоповаги та невпевненість у собі	Емоційні реакції, як от: гнів, засмученість, почуття провини, сором Пост-травматичний стрес, депресія, тривожність, суїцидальні прояви	Дисфункція адаптаційних механізмів, як-от: вживання алкоголю Саморуйнівна поведінка, розлади поведінки (наприклад, крадіжки), деформація у сприйнятті свого фізичного образу, Сексуалізована поведінка		

²⁰ Майерс, Правильні права? Дитяча праця в глобалізованому світі. Наукові записки Американської академії політології та соціології, Том 575, № 1, С. 38-55, 2001

(в) використання, вербування або пропонування дитини для незаконної діяльності, зокрема, для виробництва та продажу наркотиків, як це визначено у відповідних міжнародних договорах	Уразливість до фізичного насильства. Вживання наркотиків	Набута безпорадність, підвладність зовнішньому контролю	Страх і гнів, пов'язані з соціальними ситуаціями	Вживання алкоголю та наркотиків. Складнощі поведінки, наприклад гіперактивність, імпульсивність, порушення правил, вживання алкоголю та наркотиків, злочинна діяльність		
(г) робота, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності дітей	Уразливість до фізичного насильства. Нещасні випадки і травматизм на виробництві. Уповільнення фізичного розвитку. Недоїдання, соматичні захворювання	Брак когнітивних стимулів	Симптоми стресу (наприклад, гнів чи сум)	Втеча з дому Саморуїнлива поведінка, Розлади поведінки (наприклад, крадіжки)		

Будь-який досвід залучення дитини до НФДП впливає на її когнітивний, соціальний та емоційний розвиток. Це виражається, з одного боку, в набутті нею здібностей до виживання, які має враховувати піклувальник, а з іншого - у формуванні викривленого сприйняття себе, інших людей та навколишнього світу в цілому. Інакше кажучи, досвід експлуатації докорінно змінює погляди дітей на самих себе, оточення та світ. Наслідки НФДП мають двоїсту природу: а) дитина набуває навичок виживання, які можуть виявитися корисними у процесі реабілітації, за умови їх пристосування до інших обставин; б) у дитини розвивається низка когнітивних розладів, пов'язаних, у першу чергу, з їх самоповагою, ставленням до міжособистісних стосунків, сексуальності та особистої безпеки.

Наприклад, дитина, вилучена з НФДП, може:

1. вважати, що *«навколишній світ є небезпечним і загрозливим»*, *«людям не можна довіряти»*, *«всі хочуть тобою скористатися»*, *«твоє тіло є єдиним джерелом доходу»*, *«гроші можна легко заробити»*, *«шкільне навчання марна трата часу»*. Такі переконання, побудовані на досвіді дітей, формуються у процесі трудової чи сексуальної експлуатації дитини та відбивають реалії експлуатації. Однак вони не відповідають новим реаліям, з якими дитина стикається в ході реабілітації/реінтеграції, тому можуть стати когнітивною перешкодою для ефективної емоційної, навчальної та професійної реабілітації²¹;

2. набути досвід, що сприятиме розвитку у неї певних умінь, яких немає у дитини, що не зазнала такого досвіду. Дослідження психології та поведінки *«дітей вулиці»* виявило позитивні здібності, які у них розвиваються (уміння вести переговори та взаємодіяти з

²¹ Селмон К., Брайант Р.А., Посттравматичний стрес у дітей. Вплив чинників розвитку. Огляд клінічної психології, Том 22, С. 163-188, 2002

людьми) і сприяють формуванню їхніх особистих ресурсів пристосування і долання проблем²². Ці уміння є факторами захисту дитини, а також надзвичайно важливими ресурсами процесу реабілітації. Аналіз потреб розвитку дитини, вилученої з НФДП, також дозволить виявити її особисті ресурси, що прискорюють процес реабілітації.

Парадигма компетенції²³

Ця парадигма базується на визнанні сильних сторін та здібностей дітей, що допомагають їм справлятися з проблемами у певних обставинах. Дітей розглядають як активних учасників власного розвитку, а у випадках насильства, власного одужання та відновлення. Це не означає, що їх залишать напризволяще, без належної підтримки. Натомість, їх не розглядатимуть як пасивних реципієнтів допомоги.

Діти мають знання, навички, уміння та ставлення, що можуть допомогти попередити насильство або пом'якшити його наслідки. У них є також потенціал розбудови сильних сторін та здібностей. Відтак, вкрай важливо забезпечити активну участь дітей у власному розвитку та відновленні. Такий підхід базується на визнанні не лише компетенцій дітей, але й їхньої стійкості до зовнішніх впливів.

Поняття стійкості не виключає уразливості дитини та ризиків, що існують в її оточенні, зокрема, у родині, школі та громаді. Стійкість дитини до зовнішніх впливів - це її здатність максимально ефективно використовувати фактори ризику та захисту в ході реабілітації²⁴.

Парадигма компетенції також базується на повазі до прав дитини. Конвенція ООН про права дитини визнає невід'ємне право дитини на людську гідність та гарантує її права, у тому числі право на участь у визначенні власної долі.

Участь дитини не обмежується висловленням думок чи поглядів. Визнаючи активну роль дитини у власному розвитку, дорослі повинні створити середовище, що сприятиме активному залученню дитини відповідно до рівня її зрілості. Це означає, що дитина має отримувати достатню і своєчасну інформацію, а також можливість її обговорення з відповідними особами чи групами для того, щоб сформуванню власний погляд на проблему. Це також означає, що вона має брати участь у виявленні можливостей та заходах, спрямованих на вирішення її проблем. Важливо знати не лише те, що дитина може, а й те, що вона хоче робити.

Необхідно усвідомлювати, що існують певні обмеження участі дитини у СМДП:

а) Не можна маніпулювати залученням дитини для вирішення проблем, які суперечать правам дитини та визнаним міжнародним стандартам праці та прав людини. Так, не існує загально визнаного права дитини на працю (NB: Палермський Протокол не визнає поглядів дитини щодо примусу в травматичних ситуаціях);

б) Основна відповідальність за виявлення/реабілітацію/лікування покладається на дорослих. Перш ніж залучати дитину до цих процесів, їй необхідно пояснити існуючі обмеження її участі, особливо стосовно відповідальності.

²² Данлеп Е., Голуб А., Успадкування норм поведінки щодо вживання наркотиків, сексуальної експлуатації та насильства: Аналіз конкретного випадку. Британський кримінологічний журнал. 1, 42/1, 2002

²³ Джерело: Створення середовища, що зцілює. Том II: Технічні документи, Психологічна реабілітація та професійна реінтеграція дітей, постраждалих від торгівлі та інших найгірших форм дитячої праці, ІПЕК: Торговля дітьми в Південній Азії (TICSA), Катманду Непал, Міжнародне бюро праці, 2002

²⁴ У цьому розумінні, термін «стійкість» має дещо інше значення, ніж те, що випливає з його визначення у фізиці: «Властивість матеріалу, що дозволяє йому відновлювати первісну форму чи положення після згинання, розтягнення або компресії; еластичність» стискання. Див.: <http://www.answers.com/topic/resilience> станом на 05.02.2006

Таблиця 5. Порівняльна характеристика парадигм уразливості та компетенції²⁵

	Уразливість	Компетенція
Орієнтація Яка наша позиція?	Ми це робимо для дитини	Ми це робимо разом із дитиною/ дитина це робить сама
Перспективи Які майбутні перспективи дитини ми бачимо?	Дитина як реципієнт/об'єкт допомоги Потерпіла/жертва	Дитина як партнер
Погляди Як ми сприймаємо дитину?	Дитину бачать, але не чують Маленькі дорослі	Здатна виживати
	Власність або володіння Продовження батьків Неповна людська істота Tabula rasa (чиста сторінка) Пасивна Безпорадна Слабка	Дитина, що має права З унікальними характеристиками та потребами Людська істота Дитина, що має потенціал Дитинство - це вже життя Внутрішні якості Активний учасник змін Активний учасник власного розвитку Стійка до зовнішніх впливів
Ставлення	“Я знаю всі відповіді” Недовіра до здібностей дитини Дискримінаційне (за ознакою класу, раси, статі, віку, релігії) Аналіз складних ситуацій	Готовність слухати і навчатися у дитини Визнання здібностей дитини Чутливе до ґендерних та культурних особливостей Аналіз можливостей
Підхід	Виявляє слабкі сторони (негативний)	Виявляє сильні сторони (позитивний)
Природа/ Характер парадигми	Орієнтована на результат Жорстка Формальна Статистична Визначена заздалегідь Упереджена Клінічна/діагностична Відсторонена Фрагментована Паліативна/негайна	Орієнтована на процес Гнучка Неформальна Описова Передбачає самостійне пригадування Консультативна Передбачає участь Укорінена Інтегрована
	Полегшення	Цілісна/стосунки допомоги та взаємозбагачення

²⁵ Джерело: Створення середовища, що зцілює. Том II: Технічні документи, Психологічна реабілітація та професійна реінтеграція дітей, постраждалих від торгівлі та інших найгірших форм дитячої праці, ІПЕК: Торговля дітьми в Південній Азії (TICSA), Катманду Непал, Міжнародне бюро праці, 2002

Метод	Корекція та лікування Доброчинність Наркологічна терапія	Активне залучення. Розширення прав і повноважень. Використання мистецької творчості, природних методів.
Ключові гравці	Лише професіонали	Діти і громада
Стосунки	Авторитарні/патерналістські Вертикальні стосунки Індивідуалістичні	Демократичні, між рівними людьми, що мають права. Дитина як людина, що так само цінна, як і дорослі. Спільне значення, розуміння
Результати	Набута безпорадність Залежність Негайне полегшення Стигматизація/відчуження	Самоповага і впевненість у собі Соціальне залучення Довготермінові рішення Спільне значення, розуміння

Не всі НФДП сприяють розвиткові адаптаційних механізмів, що їх можна використати у програмах реабілітації. Травматичні НФДП можуть викликати розлади або симптоми тривожності. Внаслідок почуття тривожності діти сприймають світ як загрозу. Пов'язані з цим припущення можуть стосуватися:

- схвалення: *«я нічого не вартий, якщо мене не люблять», «всі мають бути мною задоволені»;*
- здатності: *«у житті є лише переможці і переможені», «якщо я помилюся, то буду невдахою», «я не можу впоратися з цією ситуацією», «я маю все робити досконало, інакше від мене відмовляться/відвернуться», «те, що не досконале, нічого не варте»;*

Діти навчаються поратися зі складностями та проблемами життя й набувають навиків, здібностей та ставлень, що змінюють їхні когнітивні та емоційні ресурси. Ці здібності є важливими відправними пунктами процесу реабілітації дітей.

- відповідальності: *«я сам відповідальний за те, як люди почуваються поряд зі мною», «у тому, що сталося, винний лише я»;*
- контролю: *«лише я сам можу впоратися зі своїми проблемами», «я маю завжди тримати все під контролем», «якщо я дозволю комусь стати близьким до мене, він командуватиме мною»;*
- тривожності: *«я повинен завжди залишатися спокійним», «небезпечно показувати, що тебе щось тривожить, пригнічує чи нервує», «боятися неприродно».*

У дітей, залучених до НФДП, складаються хибні уявлення й погляди, що можуть стати факторами ризику навіть для їхніх дітей (наприклад, «коли я був маленьким, я працював, отож, і мій син/моя дочка має працювати...») внаслідок неправильного розуміння пов'язаних із цим ризиків. Сексуальна експлуатація призводить до особливо важких наслідків у стосунках між поколіннями²⁶. Соціальні норми стосовно трудової та сексуальної поведінки, притаманні різним поколінням, підвищують ризик повторного потрапляння дітей до ситуацій експлуатації.

Травматичні НФДП

Реакція дітей на травматичні події може бути дуже різною, залежно від рівня їх когнітивного та емоційного розвитку, розвиненості мовлення, віку, ставлення та поглядів батьків (див. Таблицю 6: Вплив рівня розвитку на когнітивне, соціально-емоційне функціонування²⁷). Рівень знань

ДИТИН

²⁶ Данлеп Е., Голуб А., Успадкування норм поведінки щодо вживання наркотиків, сексуальної експлуатації та насильства: Аналіз конкретного випадку. Британський кримінологічний журнал. 1, 42/1, 2002

²⁷ МакКоначі С.Г., Клінічні інтерв'ю з дітьми та підлітками: від оцінки до втручання. Guilford Publications, 2005

²⁸ Селмон К., Брайант Р.А., Посттравматичний стрес у дітей. Вплив чинників розвитку. Огляд клінічної психології, Том 22, С. 163-188, 2002

Дитина може залишатися у травматичній ситуації, не усвідомлюючи її ризиків та негативних наслідків, може вважати таку подію цілком «нормальною». Наприклад, результати якісних досліджень проблем дітей, яких батьки примушують до проституції, засвідчують, що діти сприймають дії своїх батьків як прояв «любові та піклування»²⁹.

Здатність засвоїти механізми ефективного пристосування та додання проблем залежить від того, яку допомогу надають дитині батьки та інші дорослі, а також від усвідомлення батьками проблем своєї дитини. Наприклад, якщо один із батьків сам залучив дитину до торгівлі та не розуміє її наслідків, успішність реабілітації дитини визначається, серед іншого, тим, чи батьки зуміють досягнути драматизм становища їхньої дитини та надати їй необхідну підтримку у процесі виходу з нього.

Таблиця 6. Вплив рівня розвитку на когнітивне, соціально-емоційне функціонування³⁰

Період	Когнітивне функціонування	Соціально-емоційне функціонування	Види взаємодії з однолітками
Раннє дитинство (3-5 років)	Зосередженість лише на одній речі в певний момент часу (передопераційна стадія) Легко плутає дійсність та видимість Складнощі з точним пригадуванням конкретної інформації (обмежений розвиток пам'яті) Складнощі з підтриманням розмови	Складнощі з розумінням точки зору іншої особи (егоцентризм) Здатність розрізнити добре й погане на основі наслідків (передконвенціональні моральні судження) Обмежена спроможність вербального вираження емоцій Може зосереджуватися на вирішенні ігрової проблеми Може брати участь у спільних іграх	Спільна ігрова діяльність. Гра фантазії. Коротка взаємодія. Часті суперечки. Нестабільні приятельські стосунки. Безлад в іграх. Загальна нелюбов до агресивних однолітків. Загальна симпатія до чуйних/комунікабельних однолітків.
Середнє дитинство (6-11 років)	Здатна логічно мислити про конкретні предмети та реальні події (стадія конкретних операцій) Краще розвинені здібності вербального спілкування	Може думати про те, про що думає інша особа (рекурсивне мислення) Здатність розрізнити добре й погане на основі правил та соціальних звичаїв (конвенціональні моральні судження) Розуміє та виконує правила гри Розвивається усвідомлення своїх здібностей Можуть регулювати афективні реакції під час змагань	Структуровані настільні ігри, групові ігри, командні види спорту зі складними правилами. Суперечки щодо прав. Стійкі стосунки з найкращими друзями, зазвичай, однолітками тієї ж статі. Загальна нелюбов до агресивних чи соціально відсторонених однолітків. Загальна симпатія до дружніх однолітків, готових допомогти та підтримати. Статус однолітків визначається структурованою діяльністю чи ставленням класу/групи

²⁹ Данлеп Е., Голуб А., Успадкування норм поведінки щодо вживання наркотиків, сексуальної експлуатації та насильства: Аналіз конкретного випадку. Британський кримінологічний журнал. 1, 42/1, 2002

³⁰ Фрагмент з: МакКонахі С.Г., Клінічні інтерв'ю з дітьми та підлітками: від оцінки до втручання. Guilford Publications, 2005

	Може брати участь у систематичному вирішенні проблем. Розвинені уміння вербального спілкування.	Здатність розрізнити добре й погане на основі особистих принципів сумління чи ідеалів (постконвенціональні моральні судження). Сум'яття та експериментування з ідентичністю. Висока емоційна інтенсивність та лабільність. Соціальна свідомість та самосвідомість. Важлива роль схвалення з боку однолітків.	Інтимне пізнання себе, особливо у дівчат. Суперечки через проблеми у стосунках (наприклад, плітки, секрети, вірність і відданість тощо). Романтичні стосунки. Загальна нелюбов до агресивних і асоціальних однолітків. Загальна симпатія до комунікабельних, знайомих однолітків, готових допомогти. Статус однолітків визначається нормами для різних груп
--	---	--	---

Таблиця 6 дає лише загальне уявлення про закономірності когнітивного та соціально-емоційного функціонування: деякі діти можуть бути більш/менш зрілими, ніж інші та, відповідно, відноситися до старшої чи молодшої категорії, ніж їхня вікова група. Це особливо актуально у випадку працюючих дітей, що стають зрілими у ранньому віці. Не всі діти переживають посттравматичний стрес внаслідок перенесеної травми. У будь-якому разі посттравматичний стрес слід розглядати як нормальну реакцію на аномальну ситуацію, а не як захворювання чи ваду. Адаптація до потенційно травматичної, екстремальної ситуації це тривалий процес³¹.

Таблиця 7: Класифікація захворювань, спричинених стресом

Тривалість симптомів	Діагноз	Характеристики
Менше 1 місяця	Гострий стрес	Симптоми видаються результатом дії стресових факторів, але їх прояви є тимчасовими. Ризик виникнення ПТС визначається реакцією дитини на конкретний стресовий фактор.
Від 1 до 3 місяців	Гострий ПТС	Інтенсивне терапевтичне втручання на цьому етапі є життєво необхідним для зменшення ризику переходу ПТС у хронічну форму та асоційовані розлади.
3 місяці та довше	Хронічний ПТС	Терапевтичне втручання є довготерміновим. Зростає вірогідність виникнення асоційованих розладів. Одуjuanня і відновлення вимагають лікування ПТС та асоційованих розладів, а також подолання непрямих наслідків таких розладів переривання шкільних занять, соціальної ізоляції тощо.

³¹ Діагностувати ПТС мають право лише фахівці зі спеціальною підготовкою в галузі посттравматичного стресу/розладів

Найпоширеніші розлади, пов'язані з посттравматичним стресом, включають: вживання або залежність від алкоголю, наркотиків чи інших заборонених речовин, депресію, напади паніки з агорафобією або без неї, загальну тривожність, нав'язливі стани (ананказм), соціофобію. Вони також вимагають терапевтичного втручання. Посттравматичний стрес – це розлад, пов'язаний із синдромом тривожності, що визначається як *вибіркова обробка негативної інформації або загрозливих аспектів стимулу*. Характерною ознакою розладів, викликаних тривожністю, є те, що емоційно-нейтральна інформація сприймається й обробляється як негативна, а неоднозначна інформація обробляється як загрозлива³². Процеси обробки інформації засвоюються дитиною у ході практичного досвіду; вони мають практичне значення для усунення симптомів тривожності. Так, дослідження з когнітивної психології рекомендують такі методи профілактики та лікування: реінтерпретувати зовнішні та внутрішні стимули таким чином, щоб вони сприймалися незагрозливо. У Таблиці 8 наведено симптоми пост-травматичного стресу у дітей.

Таблиця 8. Симптоми посттравматичного стресу у дітей

<ul style="list-style-type: none"> • нав'язливі образи та спогади • повторне переживання травматичної події • нічні кошмари • когнітивне уникання (дитина відмовляється розуміти, що сталося, або прагне уникнути спогадів про травматичну подію) • низька зацікавленість у будь-якій діяльності • проблеми з концентрацією 	<ul style="list-style-type: none"> • підвищена вігільність • перебільшені емоційні реакції та поведінка • диссоціативні реакції • низький рівень самоповаги • депресія • тривога через можливе розставання • загальна тривожність
---	--

³² Уелз А., Емоційні розлади на мета-когнітивному рівні. Інноваційна когнітивна терапія. John Willy & Sons, 2000

ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ СТРЕС³³

«ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ СТРЕС

А: Особа пережила травматичну подію, якщо:

- 1) Особа пережила, була свідком чи стикнулася з подією чи подіями, у тому числі дійсною смертю чи загрозою смерті або серйозного ушкодження або загрози фізичному здоров'ю цієї особи чи інших осіб.
- 2) Її реакція включала сильний страх, безпорадність чи жах. У дітей така реакція може виявлятися у дезорганізованій чи збудженій поведінці.

Б: Травматична подія постійно нагадує про себе багатьма способами, а саме:

- 1) Повторні та нав'язливі болісні спогади про подію, у тому числі у вигляді образів, думок чи відчуттів. Молодші діти можуть постійно грати в одну й ту саму гру, що відтворює теми чи аспекти пережитої травми.
- 2) Повторні болісні сни про подію. Діти можуть мати страшні сни, сюжет яких вони можуть не впізнавати.
- 3) Дії та почуття, ніби травматичні події повторюються знову (відчуття того, що особа переживає ці події знову, ілюзії, галюцинації, диссоціативні повернення подумки до подій чи епізодів, у тому числі у стані інтоксикації). В іграх молодших дітей може траплятися відтворення конкретних травматичних подій.

4) Сильні душевні страждання у разі зіткнення із зовнішніми чи внутрішніми сигналами/алюзіями, що символізують або схожі на якийсь аспект травматичної події.

В: Настійливе уникання стимулу, що асоціюється з травмою, або пригнічення загальної реактивності (якого не спостерігалось до травми), що проявляється трьома та більше симптомами з наведених нижче:

- 1) Намагання уникнути думок, почуттів або розмов, асоційованих із травмою;
- 2) Намагання уникнути дій, місць чи людей, що викликають спогади про травму;
- 3) Неспроможність пригадати важливий аспект травми;
- 4) Помітно знижений інтерес до важливих видів діяльності або неучасть у них;
- 5) Почуття відсторонення чи відчуженості від інших;
- 6) Обмежений діапазон емоційних реакцій (наприклад, нездатність відчувати любов);
- 7) Відчуття «укороченого» майбутнього (наприклад, відсутність очікувань щодо майбутньої кар'єри, шлюбу, дітей, нормальної тривалості життя).

Г: Стійкі симптоми підвищеної збудженості (якої не спостерігалось до травми), що проявляється двома та більше симптомами з наведених нижче:

- 1) Проблеми із засинанням або сном
- 2) Дратівливість або спалахи гніву
- 3) Проблеми з концентрацією
- 4) Надмірна вігильність
- 5) Надмірні лякливі реакції

Д: Зазначені розлади (критерії В, С, D) тривають понад місяць.

Е: Розлади призводять до клінічно значущого страждання або порушення соціального, професійного чи інших важливих сфер функціонування».

Лише клінічні психологи мають право діагностувати та лікувати випадки ПТС, тому необхідно направляти до них усіх дітей з симптомами ПТС.

Посттравматичні реакції на НФДП вивчає так звана теорія навчання, яка розглядає, серед іншого, принципи класичного та оперантного формування умовних рефлексів. Коли дитина потрапляє до ситуації експлуатації (безумовний стимул), вона демонструє цілий діапазон емоційних реакцій, серед яких страх, жах, сором, гнів (безумовна реакція).

Класичне формування умовних рефлексів (навчання) відбувається, коли інші нейтральні стимули, приміром, одяг, певний тон голосу, інтенсивність освітлення, темрява, певне місце (умовний стимул), супроводжують епізод насильства чи ситуацію експлуатації, які спричиняють негативну емоційну реакцію (безумовна реакція). Наприклад, дитина матиме

³³ Американська асоціація психіатрів: Діагностичні критерії, відповідно до Посібника з діагностики та статистики розумових розладів, Том IV, 2000

таку ж сильну негативну емоційну реакцію на нейтральні стимули, які були присутні в епізоді насильства чи ситуації експлуатації: сильні реакції страху чи боязні темряви, якщо насильство відбулося у темряві; або сильна емоційна реакція, коли дитина заходить до ванної кімнати, якщо насильства відбулось у ванній кімнаті. Отож, діти відчувають сильні негативні емоції у багатьох нейтральних ситуаціях, які активують пригадування травматичної події.

Оперантне формування умовних рефлексів (навчання) відбувається, коли діти навчаються уникати стимулів, які активують пригадування травматичної події для того, щоб зменшити почуття страху чи жаху. Наприклад, кожного разу, як дитина уникає темної кімнати, або ванної кімнати, інтенсивність її почуття страху та тривожності зменшується; таким чином, негативно підсилюється поведінка уникання.

Сподіваємося, що цей розділ допоміг читачеві краще зрозуміти можливі наслідки дитячої праці, що є вкрай необхідним, перш ніж починати процес реабілітації дитини, описаний у Розділі 4. Наразі варто підкреслити декілька важливих моментів:

- Глибоке розуміння наслідків дитячої праці потрібне для розуміння ситуації, в якій опинилася дитина;
- Парадигма компетенції лежить в основі стосунків, що мають скластися між фахівцем із супроводу клієнта, іншими членами групи супроводу клієнта та дитиною;
- Під час оцінювання потреб та здібностей дитини слід враховувати фактори ризику та захисту.

III] Процес виявлення дітей, залучених до НФДП

Постійно й ефективно діюча система ідентифікації є ключовою складовою ліквідації торгівлі дітьми та інших НФДП. За оцінками фахівців, близько 65% потерпілих від торгівлі дітьми у Південно-Східній Європі залишаються невиявленими³⁴. Серед основних проблем ідентифікації НФДП у Південно-Східній Європі: а) прихованість дитячої праці, поширеної у неформальному секторі, кримінальних мережах та/чи на сімейних фермах чи компаніях; б) нерозуміння наслідків шкідливих видів робіт та ставлення до них як до відносно прийняттого явища, що дозволяє скорочувати бідність.

Розроблені ЮНІСЕФ «Рекомендації щодо захисту прав дітей, постраждалих від торгівлі людьми в Південно-Східній Європі» передбачають призначення опікуна чи піклувальника дитини одразу ж після її ідентифікації як потерпілої від торгівлі. Опікун має супроводжувати дитину, доки не буде віднайдено та реалізовано довготривале або постійне рішення, що найкраще відповідає її інтересам.

³⁴ Барбара Лімановська, Торговля людьми у Південно-Східній Європі. ЮНІСЕФ, КПЛ ООН, ОБСЄ/ВДІПЛ, Белград. 2002. С.142

Таблиця 9. Види виявлення (по різних НФДП, за місцем мешкання дітей чи у процесі торгівлі)

НФДП	ІДЕНТИФІКАЦІЯ
Шкідливі види робіт у формальному та неформальному секторах економіки	Інспектор праці, разом з іншими членами МДГ, визначає: а) вік дитини, б) ризики та шкоду, на які вона наражається; потім збирає додаткову інформацію у школі, громаді та родині.
Залучення дітей до незаконної діяльності	Працівник правоохоронних органів, разом з іншими членами МДГ, з'ясовує, яке правопорушення, можливо, вчинив неповнолітній; потім збирає додаткову інформацію у школі, громаді та родині.
Сексуальна експлуатація в комерційних цілях та виробництво порнографічної продукції	Працівник правоохоронних органів і психотерапевт, разом з іншими членами МДГ, встановлює факт можливої сексуальної експлуатації та збирає додаткову інформацію у школі, громаді та родині.
Транскордонна торгівля дітьми	Правоохоронні органи, переважно у співпраці з міжнародними організаціями, мережами НУО та консульствами за кордоном, виявляють випадок торгівлі включно з перевезенням потерпілих та їх наступною експлуатацією, відповідно до визначення (див. Розділ 1). Дитину може бути направлено до них третіми особами у країні призначення. Вони зв'язуються з МКД, щоб отримати більше даних та зібрати додаткову інформацію у школі, громаді та родині.

Попереднє виявлення випадків НФДП можуть здійснювати шкільні вчителі на основі обліку відвідань занять та успішності дітей їхньої школи, а також особливих ознак, які може помітити вчитель. Під час відвідань родини, соціальний працівник може також виявити певні ознаки залучення дитини до НФДП, про що він повідомляє МДГ.

Однак діти та оточуючі їх дорослі не завжди хочуть або можуть повідомити про випадки сексуальної чи трудової експлуатації з низки причин:

Потерпілі можуть зазнавати декількох видів експлуатації одночасно. Починаючи з 2005 року, La Strada в Молдові зареєструвала декілька випадків торгівлі дітьми, коли потерпілих залучали до сексуальної експлуатації та примусової праці.

- їм важко визнати, що відбулося таке грубе порушення
- їхніх основних прав, і вони або заперечують те, що сталося, або звинувачують у цьому себе;
- на них можуть тиснути соціальні упередження (наприклад, засудження самих потерпілих від торгівлі як «нікчемних» людей);
- вони втратили віру в інших людей (у тому числі цього «чужака» - фахівця із супроводу клієнта);

- вони бояться помсти з боку торгівця чи експлуататора;
- вони не бажають обговорювати те, що з ними сталося, щоб уникнути болісних спогадів;
- вони побоюються можливих юридичних наслідків, якщо їх залучали до незаконної діяльності чи правопорушень;
- вони не розуміють, що стали потерпілими від трудової чи сексуальної експлуатації (особливо Молодші діти).

У такому випадку, фахівець із супроводу клієнта повинен звертати увагу на **непрямі ознаки залучення дитини до НФДП**, покладаючись на дані досліджень та власний досвід. Це допоможе йому провести попередню ідентифікацію, яка дозволить дитині отримати негайний доступ до мінімального пакета реабілітаційних послуг. Пізніше дитина зможе надати необхідні свідчення на підтвердження свого статусу та вирішити, чи співпрацюватиме вона з правоохоронними органами у розслідуванні справи.

Діти, вилучені з НФДП, повинні отримати допомогу незалежно від: а) їхнього рішення давати чи не давати свідчення у кримінальній справі проти осіб, підозрюваних в експлуатації цих дітей; б) засудження чи не засудження їх експлуататора в судовому порядку.

Для ефективної ідентифікації дуже важливо, аби фахівець із супроводу клієнта міг завоювати довіру дитини. Практика засвідчує, що у тих випадках, коли дитина, вилучена із ситуацій торгівлі, ділиться своїм досвідом, розкриває свої почуття й емоції та визнає своє становище, вона в подальшому активніше долучається до розробки та реалізації плану власної реабілітації.

Симптоми посттравматичного стресу залежать від віку людини. Діти значно частіше, ніж дорослі, реагують на травму дезорганізованою, дисфункціональною поведінкою, в той час як емоційна реакція дорослих полягає, переважно, у відчутті страху та вразливості. Що старше дитина, то складнішою є її когнітивно-емоційна чи поведінкова реакція на травму. У більшості випадків, діти не бажають обговорювати травматичні події, тому психолог має бути готовий упізнати певні ознаки, що асоціюються з фізичним насильством.

Можливі непрямі ознаки насильства

- Опіки від сигарет вони мають плямисті шрами діаметром 5-10 міліметрів з депігментованим центром та відносно змазаною сильно пігментованою периферією.
- Наслідки шмагання пліткою чи ударів палицею вони мають видовжені (прямі чи вигнуті) шрами, що асиметрично згруповані. Якщо жертву зв'язували, то в неї можуть бути пошкоджені в результаті здавлювання підшкірні тканини. Може спостерігатися ушкодження нерву, яке призводить до втрати сенсорної чи моторної функції.
- Порізи від леза вони залишають шрами довжиною 5-10 сантиметрів та шириною 1 міліметр, переривисті та нерідко депігментовані. Якщо рану присипали перцем, то шрам може бути гіпертрофованим.

Непрямі ознаки можна вивести, порівнявши базові дані про дитину (її стать і вік, рівень освіти та професійної підготовки, ситуацію в родині, рівень зайнятості та доходів батьків) із сучасними тенденціями НФДП. Бідність та насильство, якого зазнавали діти впродовж життя, є важливим показником імовірності того, що дитина залучена до НФДП (див. перелік факторів ризику та захисту, наведений у Таблиці 3). У випадку торгівлі дітьми юридичний статус імовірної потерпілої у країні транзиту чи призначення також є важливим індикатором, але не достатнім для відкриття справи. Діти можуть прибути до країни призначення легально, але залучені до економічної діяльності нелегально. Якщо дитина не визнає свого залучення до НФДП, але інтуїція досвідченого фахівця із супроводу клієнта підказує йому, що це можливо, дитину, за її бажанням, можна включити в процес реабілітації.

ПРИКЛАД 1 СИТУАЦІЇ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ

Катерина, 16 років, Херсон

«Дівчина жила вдома із матір'ю. Час від часу мати ніде не працювала, часто пила. Грошей у родині завжди не вистачало. Коли дитині виповнилося 9 років, мати, щоб отримати гроші, віддала її своєму племіннику, хлопцеві, якому було 20 років. Хлопець ґвалтував дитину, час від часу віддаючи матері гроші. Коли дівчина йому набридла, він відіслав її назад до матері. Приблизно півроку дівчина прожила із матір'ю, яка весь час дорікала доньці, що та є для неї тягарем, біла дитину, постійно на неї кричала та ображала, не пускала до школи.

Якось у матері з'явилася нова знайома Олена, котра запропонувала матері назавжди забрати в неї доньку, аби дівчина могла заробляти гроші. Однак мати не пристала на цю пропозицію. Вона вирішила, що й сама зможе “забезпечити” доньку роботою. Відтоді дівчина почала заробляти на прожиття для себе та своєї матері. Мати пропонувала дівчину знайомим чоловікам, брала за це гроші. Якщо дівчина відмовлялася, мати її жорстоко біла. Звісно, грошей, які заробляла, дівчина ніколи не бачила, мати все забирала й пропивала.

Зрештою мати знайома (та сама Олена) вмовила мати віддати їй дівчину, ясна річ, не дарма. Олена забезпечила для дівчини кращі умови життя, ніж удома. Жінка годувала дитину, утримувала, забезпечувала всім необхідним. Катерина мала можливість без перешкод удень ходити до школи. Проте увечері й уночі дівчина мала працювати. Вона стояла на одній із центральних вулиць міста разом з Оленою, яка пропонувала дівчину водіям авто для надання секс-послуг. Усі гроші, які давали за дівчину, забирала Олена. Та навіть за такої ситуації дівчина вважала, що їй живеться краще, ніж у рідному домі. Потім щось сталося (дівчина не може точно сказати, що саме), й Олена зникла з міста, вона поїхала кудись в інше місце. Дівчину взяла до себе сестра. Зараз Катерина навчається у школі й живе зі своєю сестрою та її чоловіком. Але життя тут не можна назвати легким для дівчини. Чоловік сестри залицяється до дівчини, сестра ревнує та виганяє Катерину з дому, постійно її кривдить. Утім, дівчині нікуди йти. До матері вона повертатися не хоче, каже, що для матері вона є тягарем, та й взагалі вважає, що життя із матір'ю буде для неї куди гіршим...»

Чи це ситуація торгівлі людьми?

- винагорода
- передача дитини
- для КСЕД

Які причини торгівлі людьми?

- позиція матері
- бездіяльність служб
- попит
- асоціальна поведінка матері
- бідність
- необізнаність (в т.ч. правова)

Які наслідки?

- психотравма
- порушення фізичного здоров'я
- педагогічна занедбаність
- життєва безперспективність

ПРИКЛАД 2 СИТУАЦІЇ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ

Олег, 16 років, Київ

«Олег рано втратив батька, жив із матір'ю. Він був єдиною дитиною у сім'ї. Олегу з матір'ю жилося скрутно, особливо, коли матір звільнили з роботи. Не вистачало грошей на найнеобхідніше: їжу, одяг. Та попри все хлопець навчався, хоча й не дуже добре, мріяв у майбутньому здобути професію перекладача. Самостійно вивчав іноземні мови. Через брак грошей у сім'ї у нього майже не було друзів, у вільний час він намагався бодай якось допомогти матері заробити гроші на прожиток. І тут у житті хлопця з'являється новий і, мабуть, єдиний друг Михайло. Михайло назвався Олегу представником церкви, спілкувався із хлопцем щодо його майбутнього, професії, сім'ї.

На початку літа 2000-го року Михайло запропонував Олегу заробити гроші за кордоном. Олег погодився, мотивуючи це тим, що зможе вивчити мову і заробити грошей для себе та матері. Спочатку мати не погоджувалася відпускати сина з незнайомою людиною, але те, що в сім'ї давно бракувало грошей, зрештою відіграло вирішальну роль. Михайло запропонував Олегові поїхати до Польщі до його знайомого директора бази відпочинку, де хлопець зможе попрацювати, заробити гроші, та ще й відпочити. Про мету подорожі знала лише мати, інші знайомі вважали, що Олег просто вирушає на відпочинок за кордон. Михайло сам організував проїзні документи для хлопця і навіть дав ці документи, щоб їх побачила мати Олега. Єдине, що треба було зробити хлопцеві, це взяти з собою 50 злотих. До того ж Михайло попередив Олега, що це не зовсім законно, коли працює неповнолітній, тим паче за межами своєї держави.

Олег і Михайло їхали потягом, разом із ними їхали ще троє дітей, з якими хлопець не мав змоги спілкуватися. У Вроцлаві їх відвезли на ночівлю до домівки, яка справила на хлопця дуже сильне враження. Там йому дали кімнату з окремою ванною кімнатою, а в шафі він знайшов речі свого розміру, які зміг взяти з собою. Наступного дня їх перевезли на околицю міста, де й сказали що вони мають відпрацювати гроші, витрачені на їхній переїзд до Польщі. Їм не назвали суму, але, на думку Олега, це мало бути близько 200300 доларів США. Їм сказали, чим конкретно вони займатимуться. Виявилось, що передбачається жебракування на вулицях міста. Хлопцю було соромно це робити, навіть удома, коли грошей не вистачало на їжу, він до цього не вдавався. Утім, тепер він мусив працювати.

Іноді хлопця били, якщо він не приносив достатню суму грошей, або ж залишали без жалюгідного сніданку. Жив він у цей час у маленькій кімнаті, яка, за словами хлопця, більше скидалася на тісну комору. Годували дуже мало лише сніданком та вечерею, діти майже завжди були голодні. А працювали практично цілий день. Більшість ночей Олег був сам у кімнаті, лише іноді до нього підселяли сусідів. Олег не мав права вільно спілкуватися з людьми, які на вулицях пропонували йому допомогу, а також не мав змоги вільно пересуватися територією будинку, де вони жили, не міг залишати собі частину зароблених грошей. Хлопець постійно відчував контроль босів.

Утекти Олегові допоміг хлопець, котрого якось підселили до нього в кімнату. Хлопці знайшли вільну хвилину, коли ніхто за ними не стежив, і втекли. Майже тиждень хлопці добиралися до Києва. Після повернення Олег умовив матір змінити адресу, позаяк побоювався повернення Михайла. Зараз життя його стало більш менш спокійним. Однак у результаті поїздки Олег став недовірливим, замкненим і через страх перед засудженням оточуючих не хоче нікому розповідати про свою поїздку...»

Чи є це ситуація торгівлі людьми?

- переміщення
- попередня угода посередник
- подальша експлуатація

Які причини торгівлі людьми?

- невміння спілкуватися
- позиція матері
 - непоінформованість (в т.ч. правова)
 - бідність
- бажання вчитися
- втрата батька

Які наслідки?

- поглиблення психопатичного стану
- погіршення фізичного стану
- поглиблення фінансової скрути

Розділ 2 мав на меті допомогти читачеві краще зрозуміти можливі наслідки дитячої праці та надалі добре засвоїти й ефективно використовувати матеріал цього розділу, звернувши увагу на низку важливих моментів:

- Глибоке розуміння наслідків дитячої праці потрібне для розуміння ситуації, в якій опинилася дитина;
- Парадигма компетенції лежить в основі стосунків, що мають скластися між фахівцем із супроводу клієнта, іншими членами групи супроводу клієнта та дитиною;
- Під час оцінювання потреб та здібностей дитини слід враховувати фактори ризику та Захисту.

Процес ідентифікації та психологічної реабілітації дитини описано в цьому посібнику у вигляді послідовності чітко визначених кроків. Водночас варто пам'ятати, що: а) діти, які зазнали травми, мають різні симптоми, б) вони страждають від нестерпного болю, в) зтягування з наданням психологічної допомоги може негативно позначитися на їх одужанні. Відтак, кваліфіковані психологи повинні негайно відреагувати на травму, навіть до офіційного початку довготривалого процесу реабілітації. Для цього необхідно розробити процедуру надання термінової допомоги, щоб відповісти на потреби дитини одразу ж після її ідентифікації як потерпілої від НФДП. Дитина може мати невідкладні матеріальні потреби чи потреби у захисті, які легко виявити та які необхідно терміново задовольнити.

Довготривала реабілітація вилученої з НФДП дитини це складний, комплексний процес, що включає психологічну, педагогічну та професійну реабілітацію. Головним завданням цього процесу є змінити дисфункціональні ставлення дитини до дорослих, роботи та себе самих, сформовані під впливом травматичного досвіду. Реабілітація складається з шести етапів, а саме:

- 1. Встановлення стосунків з дитиною;** успішність цього етапу визначатиме, чи дитина продовжуватиме програму реабілітації, чи перерве її. Дитина, вилучена з НФДП, є «невільним клієнтом», оскільки вона не зверталася по спеціалізовану професійну допомогу психологів або психотерапевтів³⁵.
- 2. Оцінка потреб та спроможності/ресурсів;** у тому числі визначення дійсних проблем дитини у спосіб, що дозволяє спостерігати та вимірювати поступ у їх розв'язанні.
- 3. Розробка плану дій з реабілітації та реінтеграції,** у тому числі визначення чітких цілей і завдань програми реабілітації та показників для вимірювання/ кількісного оцінювання поступу в їх досягненні. Метою цього етапу є послаблення дії факторів ризику, що спричинили залучення дитини до НФДП, та посилити дію факторів захисту. Недостатньо зосередити реабілітацію лише на інтеграції дитини в систему освіти: у такому разі залишається ризик повторного потрапляння дитини, або навіть її майбутніх дітей у ситуації НФДП. Завданням всіх психолого-педагогічних, психологічних та психотерапевтичних заходів має бути розвиток когнітивних, соціальних та емоційних навичок і вмій, що допоможуть дитині безболісно адаптуватися до обставин і подій у подальшому житті.
- 4. Сприяння впровадженню змін;** кожна дитина має свої потреби і здібності, по-своєму реагує на реабілітаційні послуги. Відтак, що більш індивідуалізованим буде план, що більше міждисциплінарних зв'язків буде встановлено в ході його реалізації та що частіше буде оцінюватися та коригуватися його впровадження, то успішнішою буде реабілітація дитини.
- 5. Безперервне оцінювання** (та внесення необхідних змін до плану і програми реабілітації).
- 6. Завершення роботи з клієнтом.**

Управління інформацією

Для належного моніторингу поступу дитини та обрання правильних реабілітаційних заходів кожний професіонал має вести документацію своїх сесій/бесід з клієнтом. Можна створити окремий файл дитини, що включатиме такі матеріали:

³⁵ Барат А., Супровід клієнта та впровадження програми. Психічне здоров'я та торгівля людьми. Регіональний семінар з підготовки тренерів. Будапешт, Міжнародна організація з міграції, 20

- загальна інформація про дитину (вік, стать, рівень освіти, імена батьків, місце проживання, стан фізичного здоров'я);
- ресурси та здібності особистості (розвиток когнітивних, соціальних та емоційних здібностей, соціальна підтримка);
- перелік проблем (поведінкові, емоційні, когнітивні та психологічні реакції);
- характеристика кожної поведінкової, когнітивної чи емоційної проблеми (частота і тривалість проявів, серйозність, латентність);
- психологічна допомога, загальні цілі (довготермінові 6 місяців та 1 рік);
- завдання кожної сесії (короткотермінові завдання по кожному напрямку роботи з дитиною педагогічної, психологічної, профорієнтаційної);
- методи і прийоми, що використовувалися під час кожної сесії;
- результати моніторингу після кожної сесії/бесіди; поступ вимірюється новими набутими навичками й уміннями, змінами у поведінці, розвитком механізмів подолання проблем, змінами емоційного стану дитини.

Для забезпечення максимальної точності документів, професіонал має занотовувати цілі кожної сесії; методи та прийоми роботи, які він застосовує під час сесії; та всі завдання, що дитина отримує до наступної сесії. Таке документування уможливить оцінку поступу дитини в досягненні цілей реабілітації. Показники вимірювання - набуті уміння й навички, способи поведінки, адаптаційні механізми тощо. Поточний моніторинг поступу дитини під час психологічних консультацій дозволяє професіоналам отримати необхідні дані та переглянути, за необхідності, конкретні цілі та методи для ефективного впровадження плану реабілітаційних заходів. Поступ дитини оцінюється у порівнянні з початковими показниками її стану. Важливо, щоб дитина знала про власний поступ, про поліпшення свого стану завдяки психологічній допомозі, оскільки це буде важливим мотивом для продовження її участі у програмі.

Етап 1 Встановлення стосунків з дитиною

Головним завданням цього етапу є встановити та підтримувати турботливі, довірливі стосунки з дитиною, що сприятимуть досягненню бажаного терапевтичного ефекту; заохотити дитину, вилучену з НФДП, «розкритися», відновити самоповагу, знову навчитися довіряти собі та іншим людям. Довірливі стосунки передбачають взаєморозуміння та взаємодію. Діти, як і дорослі, зазвичай не бажають обговорювати подробиці свого життя з незнайомцями. Потрібен час, щоб достукатися до дитини та завоювати її довіру. Отож, фахівець має зарекомендувати себе як надійна і «відкрита» людина: він не повинен брехати дитині чи обіцяти їй те, чого не може виконати.

На встановлення довірливих відносин можуть знадобитися тижні чи місяці, оскільки фахівець має завоювати довіру самої дитини, її сім'ї та громади. Для цього слід частіше відвідувати дитину. Професіонал повинен показати, що він не використовує інформацію, щоб завдати будь-кому шкоду. Наприклад, варто показати свої документи та пояснити, в чому полягає його робота й мета бесіди з дитиною. Люди воліють знати, з ким вони мають справу, хто сидить навпроти них. Діти зазвичай хочуть більше дізнатися про родину фахівця, який з ними працює, побачити фотографії його дітей. Природно, що деякі люди відмовляються розповідати про своє життя тим, хто не розповідає їм про себе. Фотографії та доречні факти особистого життя фахівця можуть допомогти розбудувати довіру з клієнтом.

Постраждала від експлуатації дитина скоріше повірить дорослому, якщо під час першої зустрічі його супроводжуватиме людина, якій дитина довіряє. Водночас існує ризик, що «посередник» намагатиметься вплинути на те, що говорить дитина.

Деяким слідчим удається встановити з дітьми дружні відносини в ході спільної діяльності, наприклад, перегляду кінофільмів, гри, малювання тощо. Вони починають збирати інформацію лише після того, як завоюють увагу дитини. Проте дитина може почуватися зраженою, коли професіонали починають розпитувати її, збираючи необхідну інформацію. Відтак фахівець має одразу пояснити дитині, хто він, та зачекати з розпитуваннями: краще спочатку просто спостерігати за поведінкою дитини.

Відбирати фахівця слід з урахуванням того, як його може сприйняти дитина. Це має бути досвідчений професіонал, що знає, як працювати зі складними чутливими темами, як розв'язувати моральні дилеми та як спілкуватися з дитиною чи дорослим у стані стресу.

Професіонал має чесно повідомити клієнту цілі їхньої бесіди та шляхи використання отриманої ним інформації. Він повинен завжди виконувати обіцянки, дані дитині, її родині, дорослим чи громаді, не породжуючи марних сподівань і очікувань щодо допомоги, яку він не може (або не впевнений, що може) надати. Підтримка дитини має бути беззастережною; її не можна обіцяти як винагороду за згоду давати свідчення. Проте надана допомога створює необхідні умови, в яких дитина почуватиметься безпечно і вільно вирішуватиме, чи хоче вона свідчити проти свого колишнього експлуататора.

Дітей не можна обманювати. В одній країні регіону працівники поліції видавали себе за соціальних працівників, відвідуючи притулок для збирання інформації про торгівлю дітьми. Такий підхід може сильно зашкодити реабілітації дитини.

Основні принципи проведення співбесід з дітьми, вилученими з найгірших форм дитячої праці³⁶

Цей розділ призначений для практиків з мінімальним досвідом педагогічної діяльності чи роботи з дітьми і присвячений основним прийомам проведення бесід.

Захист

Професіонали несуть відповідальність за захист дитини від будь-якої фізичної чи емоційної шкоди, що її може завдати обговорення болючих проблем, та за забезпечення інтересів і прав дитини. Це означає, що попередньо до співбесіди необхідно оцінити пов'язані з нею потенційні ризики для дитини, а також будь-які ризики стигматизації дитини внаслідок її участі у програмі реабілітації (наприклад, як проститутки або злодюжки). Ці ризики включають також можливість побиття, переслідування чи навіть убивства дитини торгівцями. Дитині може зашкодити методика, тон чи зміст обговорення, особливо якщо вони нагадують їй про сумний досвід або почуття.

Контекст обговорення

Зустріч з дитиною має відбуватися в окремому безпечному місці, де вона не відчуватиме жодних загроз. Бажано, аби місце обирала сама дитина, якщо це можливо. Однак дитині може знадобитися час на те, щоб почати довіряти фахівцю та взяти його з собою туди, де вона відчувається безпечно. Іноді діти настільки виснажені, що їм потрібно відіспатися, перш ніж розмовляти з фахівцями. Деякі діти можуть побоюватися залишатись із фахівцем один на один, особливо за зачиненими дверима, оскільки це може нагадати їм про те, як їх арештувала поліція або замикали торгівці чи жорстокі члени родини. Краще запитати у дитини, де б вона воліла зустрітись з фахівцем. У будь-якому разі професіонали мають уникати бесід із дітьми наодинці, щоб убезпечити себе від можливих обвинувачень у використанні службового положення чи неналежного поведженні з дітьми.

Активне слухання

Активне слухання це основна діяльність психолога-консультанта, який надає допомогу дитині; воно заохочує дитину говорити вільно й відкрито. Завдяки активному слуханню фахівець виказує повагу до думок та почуттів дитини, дає їй зрозуміти, що сприйняв її невербальне повідомлення. Основними правилами активного слухання є такі:

³⁶ Посібник з вивчення найгірших форм дитячої праці, в тому числі торгівлі дітьми, спрямованого на розробку та впровадження дій у відповідь. Бангкок: Регіональна робоча група з дитячої праці в країнах Азії (RWG-CL), 2003

Таблиця 10. Що слід і чого не слід робити у процесі активного слухання

Слід	Не слід
<ul style="list-style-type: none"> • використовувати невербальні засоби спілкування (висота тону, гучність голосу, міміка і жести), які відповідають контексту та емоційному стану дитини • підтримувати зоровий контакт з дитиною, але не дивитися на неї невідривно й пильно • пересвідчуватися, що правильно зрозуміли слова дитини за допомогою перефразування: «Ти маєш на увазі, що...» • слухати дитину, не концентруючись на відповідях, які хочете їй дати самі • підтверджувати розуміння за допомогою виразів «так», «ага», «розумію» тощо • давати дитині можливість говорити і ставити питання, замість того, щоб невпинно говорити самому • слухати зі співчуттям і симпатією фахівець має бути щиро зацікавлений у розв'язанні відповідної проблеми • звертати увагу не лише на вербальне повідомлення, але й на невербальні сигнали, що надходять від дитини: соматичні реакції (бліде чи зашаріле обличчя), тон голосу, жести тощо • поважати право дитини на мовчання, давати їй можливість зібратися з думками й не відповідати одразу 	<ul style="list-style-type: none"> • відволікатися, треба зосередитися на тому, що говорить дитина • слухати неухважно або «поверхово», лише удаючи, що стежите за ходом розмови, але насправді не замислюючись над змістом обговорення • слухати, не розуміючи суті того, що говорить дитина і не питаючи про подробиці • повторювати подумки своє наступне питання переривати дитину посередині речення • «фільтрувати» слова дитини у пошуку того, що очікує почути фахівець • почуватися ображеним, якщо виявилось, що дитина не поділяє Ваших цінностей • реагувати на підняті проблеми чи почуту інформацію, що суперечить професійним поглядам • оцінювати почуте, виходячи з власних поглядів чи ставлень, наприклад, як «хороше/погане», «прийнятне/неприйнятне», «цікаве/нецікаве», «правильне/хибне» тощо • сортувати інформацію, відбираючи лише те, що відповідає вашим поглядам чи інтересам • навішувати «ярлики» на дитину, намагатися віднести її до певної категорії

Сприйняття

Розвинені навички сприйняття допомагають професіоналу глибше зрозуміти думки та почуття дитини. Сприйняття має бути спрямовано на два важливі показники: невербальну поведінку (міміку, жести, голос, вегетативні зміни) та вербальну поведінку дитини (зміст її мовлення). Спроможність виявити розбіжність між цими двома видами поведінки сприяє отриманню важливої додаткової інформації про відповідну особу чи ситуацію.

Однак можуть виникнути проблеми з процесом сприйняття у тому разі, як професіонал підмінитиме просте спостереження за різними видами поведінки дитини їх особистим тлумаченням у намаганні зробити висновки про особливості дитини. Такий підхід є хибним, оскільки він ставить під сумнів щирість стосунків фахівця з дитиною та може призвести до втрати її довіри. Завданням фахівця під час сесій з дитиною є не навісити «ярлики» на дитину чи віднести її до певної категорії, а створити безпечне середовище, в якому дитина почне краще розуміти себе, поважати себе й інших, а також вчитися приймати відповідальні рішення.

Питання

Бесіда (інтерв'ю) - це інвазійний метод, відтак його слід застосовувати обережно. Фахівець задає дитині різноманітні питання для того, щоб допомогти їй краще розібратися із власними думками, почуттями, ставленнями та особистими цінностями. Питання можуть бути декількох типів:

- **Закриті питання:** потребують простої відповіді «так» чи «ні». Такі питання, як правило, перешкоджають справжньому спілкуванню. Водночас можуть виникати обставини, коли можна використати такі питання, щоб сфокусувати обговорення на чомусь конкретному або отримати чи прояснити інформацію про певний аспект ситуації, наприклад: «*Ти живеш з батьками?*»
- **Питання, що вимагають пояснень («чому?»)** не мають сенсу в психотерапії, оскільки спонукають дитину визначати причини або мотиви дій, а надання психологічної допомоги цього не передбачає. Такі питання посилюють почуття провини. Дитина сприймає питання на кшталт: «*Чому ти це зробив?*» або «*Чому ти вирішила зробити X?*» у сенсі «*Чому ти зробив/зробила таку дурницю?*». Питання «чому?» змушують дитину виправдовуватися й замикатися у собі: коли людину питають, чому вона «так» реагувала на щось, вона відчувається зобов'язаною надати логічне пояснення або виправдання своїй поведінці. Замість того, щоб питати «чому?», краще використовувати відкриті питання, наприклад: «*Чи не розповіси мені про ситуацію X?*». Звичайно, зрозуміти мотиви, що спонукали людину на певні дії, завжди важче, ніж спитати її «*Що сталося?*».

- **Гіпотетичні питання** допомагають уявити позитивні чи негативні наслідки певних вчинків та розглянути декілька варіантів поведінки (наприклад, у ході планування подальшого життя чи професійної діяльності). Питання на зразок: *«Що б ти хотів робити через 5 років?»* та/чи *«Якби ти була квіткою, якою квіткою ти б хотіла бути?»* стимулюють обговорення питань, пов'язаних з формуванням самоповаги, розв'язанням конфліктів та прийняттям рішень. Вони допомагають дитині почуватися затишно, оскільки дозволяють поглянути на проблему гіпотетично, не концентруючись на конкретних, особистих її аспектах.
- **Відкриті питання** показують дитині, що її слухають, що фахівця дійсно цікавить її розповідь. Такі питання допомагають дитині висловити свої думки, почуття, сформулювати ставлення до предмету обговорення та охарактеризувати свої цінності. Під час обговорення бажано задавати саме відкриті питання, що полегшують спілкування, заохочуючи дитину до більш активної участі в обговоренні: *«Можеш розповісти мені більше про...?»* Або *«Розкажи, будь ласка, про ситуацію Х»*.

Обговорюючи з дітьми знайомі теми, дослухайтеся до їхнього мовлення, намагайтеся використовувати їхні слова. Попросіть дитину визначити кольори предметів; перевірте, чи вміє вона рахувати (зважаючи на навички й уміння, що відповідають її віку), чи розуміє значення применників, як-от: *«через», «над», «під», «перед», «позаду»* тощо (див. Таблицю 11: Стратегія ведення бесід з урахуванням рівня розвитку дитини).

Запитайте дитину, чому вона прийшла на зустріч, що їй розповідали інші про те, що з нею відбуватиметься під час обговорення. Проаналізуйте значення понять «правда» та «неправда» (особливо з молодшими дітьми), а потім перевірте на прикладах спроможність дитини розрізняти ці два поняття: *«Якщо я скажу, що маю зелене волосся, то це буде правда чи неправда?»*. Поясніть дитині, що обговорюватимете з нею лише правдиві речі.

Не забувайте, що дитина може бути наляканою. Поясніть їй, що розмовлятимете з нею про секрети. Відведіть достатньо часу на пояснення різниці між поганими і хорошими секретами. Цілком імовірно, що експлуататор чи торговець дітьми тиснув на дитину різними способами, аби убезпечити себе від викриття. Відтак завжди пам'ятайте про можливий страх дитини. Скажіть дитині, що краще сказати *«Не знаю»*, якщо вона не знає відповіді на питання, аніж щось видумувати. Скажіть, що вона може й не знати відповіді на всі питання, але нічого страшного в тому немає нехай лише про це скаже відверто. Ви можете легко перевірити, чи дитина (особливо молодшого віку) зрозуміла ваше прохання, запитавши, наприклад, таке: *«Де я відпочивав/відпочивала минулого літа?»*.

Рекомендації щодо вживання питань під час бесіди з дитиною:

Не використовуйте складних професійних термінів, не зрозумілих для дитини. Дослухайтеся до виразів, які використовує дитина, описуючи те, що робила вона чи робили з нею, та використовуйте ці вирази у спілкуванні з нею. Не обов'язково користуватися підлітковим жаргоном, аби наблизитися до дитини - вона знає, що ви відрізняєтесь від неї, та очікує від вас «нормального» дорослого мовлення.

- Не задавайте довгих закручених питань. Говоріть просто, чітко і зрозуміло.
- Не повторюйте питання, які дитина не зрозуміла, оскільки вона може подумати, що помилилася чи дала невірну відповідь: краще переформулюйте питання.
- Не задавайте питання одразу після кожної відповіді дитини.
- Залиште найскладніші та найделікатніші питання на кінець обговорення, до того часу, як ви вже матимете уявлення про загальне становище дитини та ширший контекст її випадку.
- Якщо можливо, організуйте декілька зустрічей з дитиною та залиште найболючіші теми на останню зустріч.
- Поважайте право дитини не відповідати на питання, які їй найбільше пригнічують.
- Жодним чином не виказуйте критичного чи осудливого ставлення до дитини.

Зворотній зв'язок

Здатність ефективно підтримувати зворотній зв'язок сприяє кращому спілкуванню фахівця з дитиною. Наводимо деякі загальні поради, що допоможуть підвищити ефективність зворотнього зв'язку:

- Ваші коментарі повинні підкреслювати позитивні аспекти та бути конструктивними, а не деструктивними. Метою зворотнього зв'язку є підтримати дитину, а не оцінювати її
- Ваші коментарі мають бути конкретними й точними, зосередженими на окремих випадках, а не на поведінці в цілому. Розпливчасті терміни чи непрямі натяки на вчинки або людей в цілому не допоможуть поступу дитини.
- Ваші коментарі повинні мати описовий характер. Уникайте критичних зауважень чи оцінних суджень. Уникайте слів «добре» чи «погано», їхніх похідних та синонімів, оскільки вони нічого неговорять про конкретні дії, вчинки чи поведінку, яким має навчитися дитина.
- Слід давати коментарі стосовно тих ставлень чи видів поведінки, які можна змінити.
- Зворотній зв'язок передбачає пропонування альтернативних видів поведінки; якщо ви коментуєте аспекти поведінки, що їх не можна змінити, дитина одразу відчуватиме емоційну напругу та опиниться у стані конфлікту.
- Зворотній зв'язок не можна відкладати: слід давати коментарі одразу, щоб підтримати позитивні тенденції у розвитку поведінки.
- Коментарі мають стосуватися поведінки дитини, а не дитини в цілому.

Надання інформації

Під час обговорень, фахівець визначає рівень знань, розвиненість навичок і вмінь дитини. Залежно від точності зібраних даних, він надає дитині нову, правильну інформацію (приміром, про вживання наркотиків; про захворювання, що передаються статевим шляхом; про емоційне спілкування, про наявні послуги тощо) у простій, зрозумілій для дитини формі.

Якщо фахівець помітить, що дитині бракує інформації (знань) з певних питань, важливо, аби він утримався від негативних коментарів з цього приводу. Не можна критикувати дитину за певні хибні уявлення чи невірну інформацію, якою вона володіє. Такі коментарі можуть перешкодити спілкуванню, не дозволивши фахівцю стимулювати дитину до самоаналізу та розвитку.

Важливо проводити консультації та надавати дитині інформацію в інтерактивній формі з тим, щоб розвинути в дитині спроможність приймати відповідальні рішення.

Рекомендації щодо манери надання інформації:

- Говоріть зрозуміло, бажано з використанням слів і виразів самої дитини.
- Надавайте вірну інформацію.
- Розглядайте й аналізуйте альтернативні варіанти разом із дитиною: не пропонуйте їй «єдино правильного» рішення її проблеми.
- Навчайте дитину самостійно шукати інформацію та критично її оцінювати.
- Аналізуйте разом із дитиною будь-яку невірну інформацію, якою володіє дитина, та спільно виправляйте її; наводьте аргументи, які дитина зрозуміє та сприйме.
- Надавайте дитині достатньо інформації для прийняття адекватних і свідомих рішень.

Перефразування

Перефразування - це здатність сформулювати важливу, з нашої точки зору, думку іншими словами. Нашою метою є максимально прояснити різні аспекти обговорюваної проблеми або теми. Перефразовуючи слова дитини, ми даємо їй зрозуміти, що сприйняли її думку, наприклад: «Ти маєш на увазі, що...» або «Інакше кажучи,...». Перефразування дозволяє фахівцеві пересвідчитися, що він правильно зрозумів повідомлене дитиною. Важливо, щоб фахівець не додавав свої слова чи інформацію, якої дитина не наводила у своїй розповіді, для того, аби уникнути особистого тлумачення слів дитини та неналежного впливу на хід бесіди.

Поради щодо перефразування:

- Уникайте власного визначення проблеми.
- Не оцінюйте та не звучуйте зміст того, що повідомляє дитина.
- Уникайте сарказму та іронії у коментарях.
- Не оцінюйте й не тлумачте того, що сказала дитина.

- Поводьтеся чесно: не робіть вигляду, що зрозуміли слова дитини, якщо це не так, або якщо ви не впевнені, що те, що зрозуміли ви, цілком відповідає тому, що мала на увазі дитина.
- Підтверджуйте своє розуміння сказаного дитиною за допомогою невербальних засобів спілкування.

Узагальнення/ підведення підсумків

Підведення підсумків дозволяє методично узагальнити найважливіші аспекти дискурсу дитини з метою повторити основні моменти розповіді дитини або завершити обговорення. Підведення підсумків використовують для визначення пріоритетів чи альтернативних варіантів розв'язання проблеми, або для остаточного з'ясування, наскільки дитина спроможна розв'язати проблему, використовуючи запропоновані альтернативні рішення.

Підведення підсумків сказаного може бути корисним способом перейти до нового етапу обговорення проблеми. Його слід проводити разом із дитиною. Саме на цьому етапі слід вирішити, які питання необхідно розглянути пізніше, а які вже було виявлено та з'ясовано достатньою мірою.

Рефлексія (обмірковування)

Рефлексія допомагає пересвідчитися, що фахівець правильно зрозумів не лише інформаційний зміст сказаного дитиною, але і її емоційний стан. Іноді набагато важливіше усвідомити й проаналізувати емоції, ніж зміст повідомлення. Рефлексія дозволяє дитині відчути, що її почули, що все пережите та розказане нею є важливим. Рефлексія має розкрити емоційний досвід дитини. Метою рефлексії є:

- *пересвідчитися, що сказане дитиною було сприйнято і зрозуміло;*
- *донести до дитини думку про те, що фахівець зрозумів і беззастережно прийняв все сказане нею;*
- *розбудувати стосунки на основі довіри.*

Обмірковування емоцій дозволяє дитині усвідомити, що саме вона відчуває, та заохочує її розв'язувати емоційні проблеми, а не уникати їх. Нерідко діти не бажають аналізувати свої почуття, побоюючись болю, асоційованого з сильними емоціями, як-от: сум, розчарування, гнів або тривожність. Осмислення власних емоцій дозволить дитині спокійно розглянути та розв'язати свої проблеми.

Методика ведення бесід / інтерв'ю з урахуванням рівня розвитку дитини

Важливо, щоб особа, яка проводить оцінювання, мала уявлення про рівень емоційного та когнітивного розвитку дитини, оскільки він впливає на спосіб утримання подій в автобіографічній пам'яті дитини (див. Таблицю 6). Зазвичай диссоціативні відповіді є проявом захисних механізмів дитини у відповідь на травму. Такі диссоціативні реакції змінюють пам'ять, сприйняття чи емоційні реакції для мінімізації стресу. Проте, перш ніж робити відповідні припущення, спеціаліст має дослідити, чи такі реакції є результатом нормального процесу розвитку дитини або ж наслідком травматичної події.

Таблиця 11. Стратегія ведення бесід з урахуванням рівня розвитку дитини³⁷

Період	Під час бесіди слід:	Під час бесіди не слід:
Раннє дитинство (3-5 років)	<p>Сидіти на одному рівні з дитиною (наприклад, на килимку на підлозі чи на маленькому стільці)</p> <p>Уникати надто довгих або надмірно складних запитань</p> <p>Задавати відкриті питання стосовно конкретних і знайомих ситуацій</p> <p>Використовувати іграшки та іншу наочність</p> <p>Вживати у мовленні слова і фрази самої дитини</p> <p>Називати людей по імені, замість вживання займенників</p> <p>Давати дитині достатньо часу для відповіді</p>	<p>Намагатися повністю контролювати обговорення</p> <p>Вживати вставні фрази чи речення</p> <p>Задавати закриті питання, на які можна відповісти «та» чи «ні»</p> <p>Одразу ж задавати нове питання після кожної відповіді дитини</p>
Середнє дитинство (6-11 років)	<p>Відвести певний час на встановлення стосунків</p> <p>Слухати з симпатією та розумінням</p> <p>Заохочувати вираження емоцій та формулювати їх іншими словами</p> <p>Дозволити дитині вести бесіду</p> <p>Використовувати відкриті питання</p> <p>Іноді пропонувати питання множинного вибору, щоб розвідати можливу реакцію дитини</p> <p>Говорити про знайомі ситуації, місця та дії</p> <p>Давати контекстуальні підказки (наприклад, фотографії, малюнки, вербальні приклади)</p> <p>Перефразувати та спрощувати питання, якщо дитина його не зрозуміла або не відповіла на нього</p> <p>Просити дозволу перейти до нової теми чи вправи</p>	<p>Робити оціночних коментарів</p> <p>Задавати дуже багато питань на з'ясування фактів</p> <p>Задавати дуже багато прямих питань</p> <p>Постійно утримувати зоровий контакт</p> <p>Задавати абстрактні питання</p> <p>Задавати питання з очевидно правильними чи неправильними відповідями</p> <p>Задавати риторичні запитання</p> <p>Задавати питання «чому» стосовно мотивів їхніх вчинків</p>
Отроцтво (12-18 років)	<p>Чітко окреслити межі конфіденційності</p> <p>Виказувати повагу</p> <p>Заохочувати підлітків висловлювати власну точку зору та почуття</p> <p>Бути готовим до проявів емоційного стресу</p> <p>Питати про можливі альтернативні шляхи вирішення проблеми</p> <p>Уважно відстежувати будь-які ознаки ризиків суїциду</p>	<p>Вживати психологічні терміни</p> <p>Виносити судження виключно на основі дорослих норм</p>

³⁷Фрагмент з: МакКоннахі С.Г., Клінічні інтерв'ю з дітьми та підлітками: від оцінки до втручання. Guilford Publications, 2005

Етап 2] Оцінка потреб та здібностей

На цьому етапі акредитовані спеціалісти/ фахівці із супроводу клієнта проводять психологічне оцінювання, яке має носити міждисциплінарний характер. Це означає, що фахівець із супроводу клієнта повинен залучити професіоналів з різних галузей, якщо в цьому є необхідність.

У контексті міждисциплінарного оцінювання, бесіди/інтерв'ю з дітьми є особливо корисними для того, щоб:

- встановити добрі стосунки й укріпити взаємну довіру між фахівцем і дитиною;
- з'ясувати точку зору дитини на її власне функціонування;
- ідентифікувати поточні проблеми дитини, на які мають бути, в першу чергу, спрямовані зусилля з реабілітації (потенційні зони втручання);
- виявити сильні сторони та компетенції дитини, які можуть посилити ефективність реабілітації/втручання;
- дізнатися про ставлення дитини до різних варіантів надання послуг (втручання);
- безпосередньо спостерігати за поведінкою дитини, її манерою взаємодії, афективною стороною особистості тощо.

Оцінювання дитини, що зазнала травми, передбачає міждисциплінарну взаємодію. Дані, необхідні для оцінювання дитини, мають надходити з якомога більшої кількості різних джерел (від батьків, вчителів, вихователів, братів та сестер), оцінюватися з різних точок зору (самої дитини, соціального працівника, психолога, вчителя, батьків) у якомога різноманітніших контекстах (у реабілітаційному центрі, у школі, під час різних занять дитини, вдома).

Водночас, міждисциплінарний аспект оцінювання не повинен спричинитися до активації емоційних реакцій дитини, пов'язаних із травмою. Необхідно уважно стежити за тим, щоб різні спеціалісти не задавали дитині одні й ті самі питання, напряму пов'язані з травматичною подією. Для того, щоб запобігти такій ситуації, члени групи супроводу клієнта мають постійно обмінюватись усією наявною інформацією щодо випадку, з яким вони працюють.

Окрім бесіди/інтерв'ю з дитиною, існує низка інших методів оцінювання, зокрема: самомоніторинг, оцінка анкет та шкал, аналіз даних, отриманих від інших осіб, безпосереднє спостереження за поведінкою дитини (див. Таблицю 12).

Фахівець із супроводу дитини може використовувати напівструктуровані питання з широкого кола тем, розробляючи стратегію опитування, що відповідатиме рівню розвитку дитини та стилю її взаємодії з оточуючими. Він може підготувати питання про конкретні епізоди, вчинки та поведінку дитини, спрямовані на з'ясування усвідомлення нею передумов та наслідків певних проблем, а також проблемні питання, що дозволяють розкрити погляди дитини щодо необхідної допомоги, можливих реабілітаційних заходів і потенційних зон втручання.

Таблиця 12. Методи оцінювання, придатні для дітей та підлітків³⁸

Метод оцінювання	Визначення	Відповідальний
Обговорення з дитиною та іншими особами	Методи оцінювання з використанням конкретних питань по основних темах, що викликають занепокоєння Спеціалісти мають уважно стежити за реакціями дитини у ході обговорення та, в разі необхідності, бути готовими змінити тему чи напрямок бесіди	Психологи, соціальні працівники, психіатри та освітяни

³⁸ Ерік Дж.Меш та Ліф Дж.Тердал, Оцінювання розладів у дітей. - Guilford Publications, 2001

Оцінка анкет і шкал	Методи оцінювання з використанням стандартизованих анкет та шкал, що виявляють конкретні емоційні та поведінкові проблеми чи складнощі	Фахівці, акредитовані за національними стандартами
Оцінка поведінки та безпосереднє спостереження за поведінкою	Методи оцінювання поведінки, що полягають, переважно, в отриманні/вимірюванні показників частотності, інтенсивності й тривалості конкретних видів поведінки	Акредитовані психологи, можливо у співпраці з освітянами та іншими фахівцями, що займаються виховною роботою з дітьми
Самооцінка та самомоніторинг	Методи оцінювання, що полягають у збиранні інформації про емоції, способи пізнання та поведінку, виявлені самою дитиною (наприклад, завдяки веденню щоденника) Дуже важливий метод, оскільки надає дані про проблеми і складнощі з точки зору самої дитини	Сама дитина

Психологічне оцінювання проводить дипломований психолог-клініцист, що спеціалізується на оцінці наслідків сексуального та/чи фізичного насильства, травми та посттравматичного стресу (див. Таблицю 8). Психолог з'ясовує усі подробиці стосовно: а) травматичної події та б) реакції дитини на травму. Ця інформація допомагає дитині краще пристосуватися до наслідків травматичної ситуації. Спеціальні дослідження довели, що діти старше 6-7 років здатні надавати достатньо точну інформацію про власну когнітивну та емоційну реакцію під час травматичної ситуації (див. також наслідки НФДП, Таблиця 4)³⁹.

Таблиця 13. Симптоми пост-травматичного стресу

Когнітивні фактори	Суб'єктивні фактори	Емоційні фактори	Психологічні фактори	Фактори поведінки
Затемнення свідомості; нав'язливі думки; нічні кошмари спогади/ повторне переживання подій; вибіркова амнезія; нездатність чи обмежена здатність до концентрації	Дереалізація; тимчасова втрата контролю над свідомістю; Деперсоналізація; Сприйняття болю	Депресивний стан; Пригнічені емоційні реакції; Дратівливість/ спалахи гніву; Почуття провини; Сором	Порушення сну (безсоння, проблеми із засинанням); Надмірна вігільність; Надмірні чи сильно пригнічені фізіологічні реакції (серцебиття, потовиділення, дихання тощо), коли дитина стикається зі стимулами, пов'язаними з травмою	Уникання діяльності, осіб та/чи обговорення питань, пов'язаних з травмою; Втрата інтересу до щоденної життєдіяльності; Ізоляція

Залучення родини

Предметом оцінювання має стати і родина: чи є вона чинником підтримки й допомоги у видужанні дитини або, навпаки, перешкодою на шляху ефективної реабілітації? Якщо останнє, то яких заходів втручання необхідно вжити? Оцінювання сім'ї має, перш за все, визначити, чи наражається дитина на ризик, знаходячись у родині, та чи потрібне рішення суду про (тимчасове) позбавлення її батьків батьківських прав.

³⁹ Селмон К., Брайант Р.А., Пост-травматичний стрес у дітей. Вплив чинників розвитку. Огляд клінічної психології, Том 22, С. 163-188, 2002

Питання для обговорювання й оцінювання включають:

1. Ставлення батьків до трудового досвіду дитини й травматичної події; роль батьків у залученні дитини до дитячої праці;
2. Реакція батьків на травму чи травматичну подію: **емоційна** (наприклад, гнів, розпач, спустошеність, почуття провини), **когнітивна** (наприклад, заперечення «Неможливо, щоб з моєю дитиною трапилось таке»; або раціоналізація «моя дитина іноді вигадує різні речі, цього не могло трапитись насправді») та **поведінкова** (наприклад, батьки стають надмірно турботливими або, навпаки, віддаляються від дитини й холодно з нею поводяться);
3. Захисні механізми, створені батьками/ одним із батьків, причетними до експлуатації дитини (наприклад, «це було задля самої дитини...», «вони про неї/нього добре піклувалися», «там їй/йому було краще, ніж тут»);
4. Попередній травматичний досвід батьків, що змінив їхнє сприйняття світу та «нормальних речей» (наприклад, мати сама була жертвою сексуального насильства чи трудової експлуатації);
5. Вплив досвіду трудової чи сексуальної експлуатації дитини на родину, у тому числі на стосунки з братами та сестрами, з іншими родичами, ставлення дитини до батьків та ставлення батьків до дитини;
6. Ризик повторної віктимізації дитини з боку батьків або здатність батьків підтримати дитину та допомогти їй в процесі реабілітації; фахівець із супроводу клієнта повинен проаналізувати участь батьків у реалізації стратегії та методів реабілітації (наприклад, чи вони заохочують дитину знову ходити до школи, чи обговорюють вони з дитиною її думки та почуття).

Необхідно ретельно проаналізувати все вищезазначене, перш ніж приймати рішення про

- а) можливе надання допомоги родині або б) можливе вилучення дитини із сім'ї.

Етап 3 Розробка плану дій

Цей план необхідно обговорити й узгодити з дитиною та, якщо це можливо, з її батьками/наставником. План базується на оцінці потреб та здібностей дитини, наявних послуг та узгоджених процедур (див. Додаток 2. *Класифікація послуг для направлення дітей, вилучених з НФЛДП, у тому числі торгівлі дітьми*)⁴⁰. Він містить конкретні завдання та показники, що допомагають виміряти поступ дитини в процесі реабілітації. Завдання мають бути реалістичними та спрямованими на забезпечення системного розв'язання проблем дитини. Кожний член групи супроводу клієнта має чітко усвідомлювати свої обов'язки, визначені планом, та виконувати їх належним чином (див. Додаток 2 план роботи міждисциплінарної групи з Болгарії для однієї дитини, вилученої з транскордонної торгівлі дітьми «Потреби колишніх потерпілих від торгівлі дітьми та план роботи з ними»).

На цьому етапі слід зробити таке:

- а) Укласти **перелік проблем дитини** (поведінкових, емоційних, когнітивних, навчальних), ідентифікованих на етапі оцінювання;
- б) Укласти **перелік довготермінових та короткотермінових завдань**, спрямованих на вирішення виявлених проблем;
- в) По кожному короткотерміновому завданню розробити **комплекс заходів втручання/реабілітації**, що дозволять виконати це завдання;
- г) По кожному заходу втручання розробити **показники для вимірювання поступу** дитини в процесі реабілітації.

Приклад такого плану наведено нижче (без зазначення конкретних заходів/видів діяльності).

⁴⁰ МОП-ІПЕК у Молдові, Рекомендації з моніторингу дитячої праці, 2006

Таблиця 14. Приклад плану дій з реабілітації дітей

Проблема	Короткотермінові завдання	Показники
Поведінкові проблеми, наприклад: гіперактивність, імпульсивність, неповага до правил	Модифікація поведінки Наприкінці процесу реабілітації дитина зможе визначати практичні переваги поліпшеної соціальної поведінки (наприклад, дотримання соціальних норм і правил)	Здатність назвати чотири практичні переваги дотримання соціальних правил
Складнощі з вираженням емоцій та емоційною саморегуляцією	Емоційна саморегуляція Наприкінці процесу реабілітації дитина зможе використовувати стратегії самоконтролю (наприклад, «зупинись, подивись, послухай і подумай») для стримування імпульсу негайно вчинити щось негативне, щоб повернути до себе увагу, внаслідок фрустрації через соціальні правила	Здатність описати декілька ситуацій, коли дитина застосувала стратегії самоконтролю
	Використання прийомів релаксації Наприкінці процесу реабілітації дитина вмітиме користуватися прийомами глибокого дихання та релаксації для стримування імпульсу негайно вчинити щось негативне, щоб повернути до себе увагу, внаслідок фрустрації через соціальні ситуації, в яких вона опиняється	Здатність описати ситуації, коли дитина використовувала прийоми глибокого дихання та релаксації для стримування імпульсів
Негативне ставлення до себе, оточуючих та світу в цілому	Прийоми когнітивного переструктурування Наприкінці процесу реабілітації дитина зможе побачити себе у кращому світлі та сприймати себе більш позитивно	Щодня одне позитивне твердження про себе, записане у щоденнику або на великому аркуші паперу на стіні в кімнаті дитини
	Модифікація поведінки Наприкінці процесу реабілітації дитина демонструватиме позитивну поведінку, що допомагає їй позитивно самостверджуватися	Здатність навести приклади власних позитивних дій і вчинків
	Емоційна саморегуляція Наприкінці процесу реабілітації дитина зможе висловлювати свої глибинні, болючі емоції	Продемонстрована здатність висловлювати свої емоції під час обговорень із фахівцем із супроводу клієнта
Відсутність задоволення від навчання	Соціальний капітал Наприкінці процесу реабілітації дитина навчиться покладатися на мережу підтримки у разі збільшення ризику в майбутньому	Дитина ознайомена з переліком осіб (у школі та поза її межами), до яких вона може звернутися по допомогу, підтримку й пораду у випадку зіткнення зі складнощами чи фрустрацією та не боїться просити допомоги в разі необхідності

	<p>Упевненість у собі Наприкінці процесу реабілітації дитина зможе визначати позитивні стимули та винагороди у разі досягнення нею певних навчальних цілей</p>	<p>Дитина знає про позитивні стимули й винагороди, пов'язані із досягненням навчальних цілей</p>
	<p>Знання ситуації на ринку праці Наприкінці процесу реабілітації дитина матиме чітке уявлення про ринок праці (відповідно до свого віку) та свою спроможність знайти гідну роботу в майбутньому</p>	<p>Висловлене бажання/ зобов'язання перед собою продовжувати навчання задля кращих можливостей майбутнього працевлаштування або свідомий вибір майбутньої професії та стратегії навчання, що сприяє досягненню поставленої мети (у тому числі професійно-технічної підготовки)</p>
<p>Майбутнє дитини під загрозою через ставлення родини до дитячої праці та її неспроможності реалізувати альтернативні рішення проблеми</p>	<p>Економічна достатність Наприкінці процесу реабілітації сім'я дитини матиме достатній рівень доходів (завдяки працевлаштуванню або програмам соціальної допомоги), аби не посилати дитину знову на роботу. Родина буде переконана у необхідності дати дитині освіту та захистити її від дитячої праці.</p>	<p>Продемонстрована спроможність та готовність, підтверджена в ході обговорень із фахівцем із супроводу клієнта</p>

Етап 4] Сприяння змінам

«Критичний стан, в якому опиняється людина після травматичної події, слід розглядати не як хворобу, а як нормальну реакцію на аномальні обставини. Криза є певною фазою в процесі розвитку особистості: за умови її позитивного подолання, людина переходить на новий щабель психологічного розвитку. Отож, реабілітацію слід вважати елементом підтримки у довготерміновому розвитку особистості, радше ніж формою лікування». Нодар Сарвеладзе та ін. Травма та психологічна допомога. Туту. 2001.

Сприяння змінам - це етап, на якому фахівець із супроводу клієнта та його група починають безпосередньо працювати з дитиною, надаючи їй необхідні послуги. Метою цього етапу є запровадити зміни, що будуть прийнятними для дитини та корисними для її реінтеграції. У цьому розділі розглядаються: а) заходи й види діяльності, пов'язані з процесом соціально-психологічної реабілітації та б) шляхи урахування процесу психологічної реабілітації в роботі групи супроводу клієнта з дитиною.

Важливо підкреслити два моменти:

- Лише дипломований (акредитований) персонал має право проводити терапію/ психологічне консультування.
- Інші реабілітаційні заходи, особливо пов'язані з посиленням економічного потенціалу дитини та її родини, заслуговують на окрему увагу та детальніший розгляд, але не є предметом аналізу в цьому посібнику.

I. Рекомендації для групи супроводу клієнта щодо сприяння соціально-психологічній реабілітації дитини

Навчання дитини позитивній поведінці буде найбільш ефективним, якщо воно передбачатиме⁴¹: (а) викладання матеріалу та надання можливості спостерігати за ефективною поведінкою інших людей; (б) практичний розвиток навичок, що формуються, та отримання зворотного зв'язку від наставника; (в) тренування різних навичок на великій кількості прикладів; та (г) отримання позитивних винагород від дорослих чи однолітків у разі використання нових навичок у повсякденному житті.

⁴¹ Шарон Л. Фостер, Патрісія Бренан, Ентоні Біглан, Лінна Ванг та Сауд аль-Гайт, Профілактика поведінкових проблем: що спрацює. Міжнародна академія освіти (IAE), 2002

Спочатку варто запропонувати дитині брати активну участь у різноманітних видах дозвілля з метою: а) розвивати здорові стосунки, б) зміцнювати довіру, в) заохочувати самопізнання й самоаналіз, г) стимулювати позитивну поведінку, д) давати відчуття задоволення та щастя. Реабілітаційні заходи мають плануватися і реалізовуватися таким чином, щоб приносити дитині задоволення, надавати позитивну підтримку та дозволяти їм займатися тим, що цікавить дітей відповідного віку.

Види діяльності з дітьми-потерпілими від НФДП слід розглядати з точки зору їх придатності та відповідності досвіду, що його має дитина (наприклад, не рекомендовано «танці живота»), її віку, пережитим нею наслідкам торгівлі дітьми. Діти можуть виявляти різну реакцію, в тому числі відразу, протест, недовіру до дорослих, бажання втекти; вони можуть мати проблеми з дотриманням дисципліни чи правил. Усе це слід урахувувати, розробляючи види діяльності та ігри для дітей.

Таблиця 15. Вікові особливості моделей навчання

Вік	Моделі навчання
Дошкільний	Через ігри, малювання, співи та переповідання казок та історій
7-12 років	Через рольову гру, мистецьку терапію, спортивні заняття
12 років та старше	Через вищезазначені види діяльності, з більшою часткою обговорень

Травмовані діти можуть брати участь в різноманітних іграх і поза програмою реабілітації, але такі ігри: а) можуть іноді викликати страх замість задоволення, б) передбачають не імпровізацію ролі, а лише повторення певного ритуалу, в) повторюються безкінечно і нав'язливо, г) не сприяють розвитку дитини. Організовані в межах програми реабілітації види дозвілля (малювання, рольові ігри тощо) надають дитині можливість виразити почуття, пов'язані з травмою; вкрай важливо не проігнорувати ці прояви, а перевести думки і почуття дитини на інший, приємніший предмет, наприклад, запропонувати намалювати ще один, радісніший малюнок або завершити гру на веселій ноті тощо.

Найбільш поширеними видами дозвілля дитини є такі⁴²:

1. Групові ігри за участі дітей, коли діти самі долучаються до пропонування ідеї, планування та проведення гри;
2. Групові обговорення, коли діти розповідають про себе, діляться своїми почуттями та побоюваннями;
3. Рольові ігри (див. нижче);
4. Мистецька терапія (див. нижче);
5. Писемна чи усна словесна творчість - написання або розказування історій чи казок (див. нижче);
6. Куховарство та посильна робота в сільському господарстві, що сприяють формуванню почуття успіху, звички турбуватися про інших людей, тварин та рослини;
7. Спортивні заняття (див. нижче);
8. «Улюбленець», коли дитина піклується про улюблену тварину чи іграшку;
9. Туризм, огляд цікавих історичних пам'яток, відвідання музеїв, виставок, що дозволяє дітям відкрити для себе нові грані життя;
10. «Листування», коли діти встановлюють дружні стосунки з волонтерами чи наставниками, розвиваючи свою здатність довіряти оточуючим та дружити з іншими людьми.

⁴² Сарвеладзе Н., Беберашвілі З., Джавакішвілі Д., Макашвілі Н., Карашвілі Й., Травма та психологічна допомога. Посібник з узагальнення досвіду грузинських НУО. 2001; та Ахундов Н., Соціально-психологічна реабілітація біженців та внутрішньо переміщених дітей. Посібник з узагальнення досвіду азербайджанських НУО. 2001.

Творчі роботи, виготовлені дітьми у процесі реабілітації, можуть мати велику мистецьку цінність. У 1945 році французький художник Жан Дюбуфе запровадив термін «сире мистецтво» (art brut) для позначення творів дітей і дорослих, що не належать до жодного мистецького напрямку чи школи. Більшість творів такого мистецтва були намальовані в процесі психологічної терапії. Їх основною рисою є те, що їх автори не прагнуть загального визнання чи комерційного успіху; вони створюються без урахування будь-яких художніх традицій чи норм щодо процесу, форми чи матеріалу (їх може бути зроблено з грязі, асфальту, битого скла тощо) та не мають жодного теоретичного підґрунтя. Наприклад, нещодавно відбувся практичний семінар у денному центрі в Брюсселі, де терапія полягала у розробці дизайну та пошитті костюмів, за допомогою яких учасники можуть виразити свої почуття.

Мистецька терапія дозволяє дітям виразити свої почуття у невербальній формі, а фахівцю із супроводу клієнта глибше зрозуміти ті почуття/аспекти травми, які дитині все ще важко висловити. Однак фахівцю слід бути дуже обережним, щоб не витлумачити дитячі твори довільно чи поспішно: вони лише дають один з можливих ключів до розуміння проблем дитини. Малювання можна використати у груповій роботі для розвитку навичок соціальної взаємодії між дітьми (наприклад, в парах або групах, коли кожна дитина має лише обмежений набір кольорів і повинна звертатися до товаришів по інші кольори). Виставки дитячих малюнків сприяють формуванню самоповаги.

Ефективною складовою процесу реабілітації може стати розказування історій чи казок, оскільки воно дозволяє дитині висловити свої почуття (якщо вона розповідає вигадану історію), а фахівцю із супроводу

клієнта сприяти засвоєнню дитиною цінностей та позитивної поведінки (завдяки ретельному відбору тем для таких історій). Написання оповідей чи казок можна проводити у групах. Водночас, необхідно уважно керувати цим процесом для того, щоб запобігти укоріненню стереотипів чи забобонів, які можуть існувати у традиційних казках (наприклад, щодо старих жінок/ відьом); відбирати придатні казки, переписувати їх або проводити обговорення після розповіді, щоб розвіяти такі забобони й упередження.

Рольова гра надає дітям можливість, не наражаючись на жодні ризики, перевірити себе у різних ролях, випробувати різні види поведінки та вільно висловити свої емоції. Рольові ігри можуть проводитися у різних форматах: а) жорстко регульована гра за готовим сценарієм та, можливо, текстом ролей; б) гра на задану тему, але з імпровізованим сценарієм, в) гра на вільну тему, цілком побудована на імпровізації. Якщо рольова гра використовується для стимулювання зміни поведінки, фахівець із супроводу клієнта може розподілити ролі таким чином, щоб поведінкові характеристики персонажів були протилежними характеристикам дітей, які їх грають; наприклад, можна доручити сором'язливій дитині виконувати роль наполегливої, самовпевненої людини, а екстраверту роль тихої, стриманої людини. Для того, щоб уникнути суперечок у групі, необхідно пояснити заздалегідь, що немає «хороших» і «поганих» ролей, що цінитися буде хороше виконання ролі актором. За допомогою рольової гри можна також спонукати дітей інсценувати декілька альтернативних емоцій в одній і тій самій ситуації. Це дозволить дитині змінити ригідну, часто повторювану поведінку й навчитися пристосовуватись до конкретної ситуації. Рольова гра допомагає дитині зрозуміти, що вона сама може обирати, як поводитися в тих чи інших обставинах. У разі конфлікту рольова гра дозволяє знизити напругу та спільно віднайти рішення, запропонувавши дітям помінятися ролями. Наприкінці рольової гри необхідно підвести підсумки, давши дітям можливість поділитися враженнями та розповісти, чого вони навчилися.

Спортивні заняття слід обирати дуже уважно, оскільки змагання можуть призвести до перебільшення дитиною своїх здібностей або, навпаки, завдати шкоди її самоповазі (якщо вона програє). Інструктаж на початку змагань та підведення підсумків наприкінці мають переконати дітей намагатися поліпшити власні здібності, а не прагнути принизити чи перевершити здібності інших. Усі команди мають отримати призи.

I.A. Підкріплення позитивної поведінки

Дитина постійно стикається з факторами ризику, що можуть негативно позначитися на її поведінці. У міру дорослішання дитини ці фактори ризику стають різноманітнішими, ускладнюючи реабілітацію. Відтак дитина має навчитися впізнавати ризики та реагувати на них належним чином. Для цього слід роз'яснити дитині, що їй може запропонувати торгівець (у газетному рекламному оголошенні чи під час особистої зустрічі), як робота в сільському господарстві або в галузі місцевої економіки, де найбільше зайняті діти (збирання брухту на звалищах, робота у шахтах тощо) впливає на здоров'я та безпеку дитини. Така інформаційно-просвітня робота буде набагато ефективнішою, якщо до неї будуть залучені не лише діти, а й батьки.

У контексті НФДП, особливо коли дитину залучено до нелегальної діяльності, існує ще один серйозний ризик: вона може сприйняти таку діяльність як нову норму поведінки. Отож, дитина з проблемною поведінкою, можливо, потребуватиме більш термінових, частих та довготривалих послуг з реабілітації. Працюючи з дитиною, спеціаліст має визначити норми та принципи, що лежать в основі поведінки дитини. Такий аналіз дозволить: підкріпити принципи, що визначають

позитивну поведінку дитини, позитивними стимулами та запропонувати альтернативу принципам, що визначають негативну поведінку.

Покаранням нічого не досягнеш

Одним із загальноновизнаних принципів навчання є визнання того факту, що правильні та негайні позитивні наслідки можуть спонукати особу, що навчається, частіше вдаватися до бажаної поведінки. Цей процес отримав назву «позитивного підкріплення». З іншого боку, постійне позитивне підкріплення альтернатив проблемній поведінці призводить до скорочення проявів такої проблемної поведінки. Позитивне підкріплення передбачає забезпечення приємних наслідків, що винагороджують особу за бажану поведінку та спонукають її частіше вдаватися до такої поведінки. Наслідки, що посилюють бажану поведінку, називаються позитивними/підкріплюючими стимулами.

Дієвість таких стимулів підвищується, якщо відповідні приємні наслідки настають одразу ж після прояву бажаної поведінки. Стимули можуть бути різними для різних дітей, залежно від того, що їм подобається та що не подобається. Це можуть бути іграшки, можливість зайнятися улюбленою справою, увага, похвала, тощо. Негативне підкріплення/уникання це вилучення чогось неприємного з метою посилення певної поведінки. Наприклад, дитина, якій не подобаються правила роботи у групі, може відсторонюватися від неї, внаслідок чого вихователь може повернути дитину на місце. Отож, використання альтернативи (уникання) посилить схильність дитини до самоізоляції.

Гальмування передбачає відсутність підкріплення поведінки, яка раніше підкріплювалась.

Наприклад, дитина може плакати чи скаржитися на якесь завдання, оскільки раніше, коли вона плакала чи скаржилася, то отримувала те, що хотіла. Однак, якщо ми ігноруватимемо її рюмсання та скарги, натомість заохочуючи дитину виконати поставлене завдання, то зрештою вона припинить скаржитися. Цей метод особливо корисний у випадках агресивної поведінки. У разі застосування прийому гальмування, поведінка нерідко погіршується перш, ніж змінитися на

краще. Такий ефект отримав назву приступу гальмування. Якщо ми почнемо ігнорувати скарги дитини, то можемо очікувати, що спочатку такі скарги стануть тривалішими й голоснішими. Однак, якщо ми продовжуватимемо їх ігнорувати, вони припиняться. З іншого боку, якщо ми почнемо ігнорувати скарги дитини, а потім, коли вони стануть надто надокучливими, «поступимося», дитина зрозуміє, що якщо вона канючитиме достатньо довго, то отримає бажане. Відтак дуже важливо твердо дотримуватися прийому гальмування, якщо вже почали його застосовувати.

Абетка (ABC) поведінки

A = antecedent (антецедент) те, що передувало поведінці

B = behaviour (поведінка) реальний прояв поведінки

C = consequence (наслідки) те, що відбувається після відповідного прояву поведінки

Диференційне підкріплення коли дитина погано поводить, спеціаліст може змінити таку поведінку, надавши позитивне підкріплення тим елементам поведінки, які він схвалює, та ігноруючи ті, що є негативними. Такий прийом називається диференційним підкріпленням зміненої поведінки. Він сприяє залагодженню кризи та розвитку і частішим проявам поведінки, яку фахівці прагнуть підкріпити.

I.B. Розвиток здатності до емоційної та соціальної саморегуляції

Соціальні та емоційні здібності є основними показниками психічного та емоційного здоров'я дитини. Належний розвиток цих здібностей є важливою складовою процесу реабілітації. Формуючи й розвиваючи здатність до емоційної саморегуляції, дитина навчається справлятися з пережитими травматичними ситуаціями, а також краще пристосовуватися до нових обставин.

Таблиця 16. Емоційна саморегуляція

Емоційні здібності	Типи поведінки
Упізнання та висловлення емоцій	<ul style="list-style-type: none"> • Використовувати слова та вирази, що позначають емоційні стани • Ідентифікувати ситуації, коли дитина відчуває певну емоцію • Ідентифікувати ситуації, коли інші люди відчувають певну емоцію • Упізнавати емоції, що асоціюються з певним контекстом особливо пов'язаним з травматичними НФДП • Упізнавати емоції по виразу обличчя людини • Передавати емоційну інформацію невербальними засобами • Виявляти ситуації, коли емоційний стан та його зовнішній прояв відрізняються • Переконливо доносити вербальні та невербальні емоційні повідомлення • Виказувати розуміння та симпатію іншим особам • Виразити складні емоції (як-от: сором, провина, гордість) • Під час соціальної взаємодії зважати на особливості кожної особи, що бере в ній участь
Розуміння емоцій	<ul style="list-style-type: none"> • Визначати причину емоцій • Виявляти наслідки емоцій в конкретній ситуації
Емоційне регулювання	<ul style="list-style-type: none"> • Формулювати вербально стратегії саморегуляції

Методи емоційної саморегуляції

Формування та розвиток навичок саморегуляції відбувається у сім етапів:

- 1. Ідентифікація ситуацій/обставин**, у яких дитина відчувала негативні емоції (наприклад, *«хтось мене сварив/бив/відбрав їжу; хтось сміявся з мене»* тощо);
- 2. Упізнавання емоцій**, розрізнення позитивних і негативних, приємних і неприємних емоцій; називання емоцій (наприклад, гнів, сум, безпорадність, радість, страх, пригніченість, занепокоєння, задоволення, щастя тощо); розмежування функціональних емоцій (*«тих, що мене мотивують»*) та дисфункціональних емоцій (*«тих, що перешкоджають моєму особистому, професійному та соціальному життю»*);
- 3. Встановлення зв'язку** між думками та емоціями: діти старше 7-8 років спроможні усвідомлювати, що а) *«мене не так бентежить негативна ситуація, як пов'язані з нею негативні думки, що заважають моєму поступу»*; та б) *«я маю досить сил, щоб змінити свої почуття та реакції»*;

“Сила мови”⁴³

Мета: усвідомлення структури власного мовлення шляхом його модифікації та розвиток почуття відповідальності за власне мовлення.

На дошці написано такі фрази:

Я маю. Я б радше.

Я не можу. Я не хочу.

Мені потрібно. Я хочу.

Я боюся, що. Я б воліла/волів.

Група дітей працює у парах. Кожний учасник записує три речення. Починаючи з «Я маю», він/вона говорить це речення своєму партнеру (відповідь партнера не передбачається). Потім учасник заміняє фразу «Я маю» на «Я б радше», не змінюючи решти речення, і також зачитує нове речення партнеру. Так обидва партнери по черзі зачитують свої речення, починаючи їх фразами, написаними на дошці. Потім діти діляться враженнями. Під час заключного обговорення слід підкреслити, що фрази в лівій колонці позбавляють дитину відповідальності за дії, емоції та думки. Заміна ж вступних слів на фрази з правої колонки змінює смисл всього речення, додаючи почуття свободи та компетентності. Наприкінці вправи дітям пропонують навести приклади, в яких зміна структури мовлення та вживання інших слів призводить до позитивних результатів.

4. Виявлення дезадаптивних уявлень і переконань, що є основою дисфункціональних негативних емоцій, та способів змінити ці уявлення/ переконання для того, щоб дитина не почувалась переляканою/ пригніченою/ сердитою.

5. Заміна нераціональних переконань раціональними; зростаюча толерантність до думок і вчинків інших людей; усвідомлення різниці між цінністю особи та тим, як вона поводить себе у певній ситуації, та готовність прийняти навіть негативні речі, якщо їх не можна змінити.

6. Переоцінка емоцій у результаті аналізу відмінностей у почуттях, коли дитина відчувається раціонально і коли ні.

7. Вирішення практичних проблем: коли емоційні проблеми дитини буде розв'язано, вона зможе долучитися до оцінки ситуації, прийняття рішень і спілкування з іншими.

Приклади освітньо-психологічних вправ з розвитку спроможності до емоційної саморегуляції⁴⁴:

1. Мета I: Використовувати слова і фрази, що позначають емоційні стани - Під час цієї вправи використовуються картки із зображенням різних персонажів, які своїми жестами та мімікою виражають почуття радості, суму, гніву, страху, подиву, відрази, сорому, презирства, гордості, провини. Картки роздають дітям та просять їх визначити відповідну емоцію та написати її назву на кожній картці. Потім кожна дитина імітує якусь емоцію, а решта групи має її впізнати. Фахівцю варто обговорити з дітьми деяких персонажів, намальованих на картках або фільми, що їх бачили діти, та попросити дітей назвати емоції, які виражали герої фільмів.

2. Мета: Виявляти емоції, що асоціюються з конкретним контекстом - Дітям показують картки із зображенням різних контекстів, ситуацій, подій та облич, що виражають певні емоції (прості та складні). Діти мають підібрати картки з емоціями під картки із ситуаціями. Дітям, які це зробили правильно, видаються нагороди у вигляді усміхнених облич («смайликів»). Можна також показати дітям обличчя, що виражають певні емоції, та попросити їх назвати ситуації, в яких вони самі так почувалися.

3. Мета: Ідентифікувати ситуації, у яких емоційні стани відрізняються від їхніх зовнішніх проявів - Дітям показують малюнки із зображенням життєвих ситуацій, не пов'язаних (в їхньому сприйнятті) з radoщами та розвагами. Діти мають визначити, які емоції вони, вірогідно, відчували б у таких ситуаціях, яким чином вони б виражали (або не виражали) ці емоції та які наслідки це могло б мати для них самих та оточуючих (наприклад, на похоронах неадекватно сміятись тощо). Дітям слід пояснити, чому іноді людина має стримувати свої емоції.

4. Мета: Виявити причини та наслідки емоцій - Дітям розповідають історію, в якій головний герой виражає певну емоцію (радість, сум, гнів, страх, подив, відразу, сором, презирство, цікавість, гордість, провину). Потім на основі історії діти обговорюють, як можна впізнати таку емоцію, якими можуть бути її причини й наслідки її прояву в присутності інших. Слід наголосити на тому, що: а) емоції спричиняються нашим когнітивним тлумаченням/ розумінням різних подій, які ми переживаємо впродовж життя, а не самими подіями; б) виражаючи емоції, ми повинні зважати на оточення та можливі наслідки.

5. Мета: Сформулювати стратегії саморегуляції - На великих аркушах паперу діти малюють шляхи позбавлення від суму, гніву, страху та інших негативних емоцій, які вони відчувають. Це може бути якесь заняття, до якого вдаються діти, коли переживають негативні почуття. Намальований плакат слід розмістити на видноті, скажімо на дверях чи стіні у кімнаті дитини, на холодильнику, щоб дитина бачила його кожного разу, як відчуває певну негативну емоцію, та могла пригадати відповідну стратегію емоційної саморегуляції.

⁴³ Сарвеладзе Н., Беберашвілі З., Джавакішвілі Д., Макашвілі Н., Карашвілі Й., Травма та психологічна допомога. Посібник з узагальнення досвіду грузинських НУО. 2001

⁴⁴ Картки для виконання цієї вправи подано у Додатку 5 до цього посібника.

Соціальна саморегуляція

Міжособистісне спілкування є головним методом розвитку комунікаційних навичок і вмінь; воно передбачає підкріплення внутрішнього зв'язку між власним «Я» дитини та зовнішніми проявами її поведінки⁴⁵. Воно також сприяє соціальному та емоційному розвитку (вираження емоцій, прояв свого «Я»), формуванню почуття відповідальності та усвідомленню своєї спроможності бути соціально активним. Під час сесій діти навчаються використовувати прийоми гармонійного та переконливого спілкування, контролювати свої емоції, уважно й зацікавлено слухати, поважати свій власний досвід та досвід оточуючих, сприймати і толерантно ставитися до суб'єктивної реальності інших людей.

Таблиця 17. Соціальна саморегуляція

Соціальні навички	Типи поведінки
Започаткування та підтримання стосунків	<ul style="list-style-type: none"> • Ініціювати та підтримувати взаємодію з іншою дитиною • Активно слухати • Ділитися речами та досвідом • Робити та приймати компліменти • Ефективно розв'язувати конфлікти
Інтегрування до групи	<ul style="list-style-type: none"> • Дотримуватися правил у різних суспільних ситуаціях • Співпрацювати з іншими у виконанні завдання • Коли необхідно, звертатися по допомогу та надавати допомогу іншим

Приклади освітньо-психологічних вправ з розвитку здатності до соціальної саморегуляції:

1. Мета: Ефективно залагоджувати конфлікти - Для цієї вправи потрібні малюнки або оповідання, що зображують конфліктні ситуації. Ці малюнки показують (оповідання зачитують) дітям, після чого проводять обговорення способів, у які діти можуть виразити свої негативні емоції в конкретній ситуації, а також шляхів розв'язання конфлікту в кожному випадку. Вправа розвиває когнітивні навички й уміння розпізнавати ситуації конфлікту, залагоджувати їх без насильства й оцінювати наслідки різних варіантів розв'язання конфлікту.

2. Мета: Дотримуватися правил у певних соціальних ситуаціях - Діти обирають ситуацію, наприклад, вечеря в компанії інших людей, та записують правила поведінки, які б вони рекомендували у цій ситуації для загальної користі. Потім слід обговорити запропоновані правила для конкретної ситуації (вечері) та як їх слід виконувати.

3. Мета: Запропонувати допомогу та звернутися по допомогу в разі необхідності - Діти отримують завдання (наприклад, прибрати кімнату), яке вони мають виконувати спільно з іншими дітьми, аби впоратися скоріше. Слід наголосити на важливості працювати разом задля досягнення спільного кінцевого результату («Якщо ви працюватимете разом і допомагатимете одне одному, то закінчите роботу швидше і зможете піти погуляти надворі»). Діти записують декілька ситуацій, у яких їм потрібна допомога інших, та визначають осіб, здатних допомогти у відповідній ситуації.

I.C. Специфічні аспекти реабілітації дітей, вилучених з комерційної сексуальної експлуатації

Одним із наслідків сексуальної експлуатації є її вплив на нормальний статевий розвиток та сприйняття дитиною власної сексуальності. Діти, вилучені з сексуальної експлуатації, відчувають страх, провину, сором та гнів. Дослідження стану дітей, вилучених із сексуальної експлуатації, показують, що її найбільш поширеними наслідками є посттравматичний стрес та «сексуалізована» поведінка.

Сексуальне виховання дітей (і дівчат, і хлопців), вилучених із сексуальної експлуатації, передбачає здорове та функціональне переосмислення їхньої сексуальності. Цього можна досягти, проаналізувавши, яким чином діти сприймають свою сексуальність та власне тіло, оскільки це впливатиме на їхню подальшу поведінку.

⁴⁵ Приклади видів роботи з дітьми можна знайти в: Сарвеладзе Н., Беберашвілі З., Джавакішвілі Д., Макашвілі Н., Карашвілі Й., Травма та психологічна допомога. Посібник з узагальнення досвіду грузинських НУО. 2001

У Болгарії створено Кризовий центр програму надання цілодобової допомоги дітям і дорослим, які зазнали насильства і перебувають у кризовому стані. У Кризовому центрі потерпілих від торгівлі людьми можуть отримати такі послуги:

Втручання і допомога під час кризи

Соціальна робота з клієнтом у тому числі захист соціальних прав та інтересів, створення соціальної мережі, направлення на отримання послуг та участь у програмах

Психологічні консультації

Надання помешкання та гуманітарної допомоги.

У підлітковому віці відбувається становлення уявлень людини про сексуальність та її власне тіло. Будь-який негативний, травматичний досвід у цей період позначиться на цих уявленнях.

У процесі реабілітації фахівець повинен виявити дисфункціональні негативні уявлення дитини про сексуальність, дружбу, кохання, стосунки, шлюб, фізичний образ. Він також повинен намагатися виправити ці хибні уявлення, сформувавши та розвинувши здорові та конструктивні уявлення, що допоможуть у подальшому уникнути проблем у стосунках, сексуальних розладів, проблем зі сприйняттям власного тіла.

Таблиця 18. Приклади видів діяльності та тем для обговорення у процесі реабілітації дітей, вилучених з сексуальної експлуатації

Види діяльності	Теми
<ul style="list-style-type: none"> • Втручання і допомога під час кризи та /чи консультації психологів • Участь у групах підтримки • Освітньо-психологічна робота статевого виховання, навчання основам сімейного життя та здорового способу життя • Освітньо-психологічна робота з метою розвинути певні когнітивні, соціальні та емоційні ресурси/здібності • Індивідуальні та групові консультації, зосереджені на подоланні травми, спричиненої травматичною подією • Когнітивно-поведінкова психотерапія для дітей із посттравматичним синдромом, надмірною тривожністю, депресією, суїцидальними тенденціями та розладами поведінки • освітня реабілітація, індивідуальне навчання та професійна орієнтація 	<ul style="list-style-type: none"> • жіночність та мужність: поведінка, ролі, обов'язки, ґендерні стереотипи • взаємозв'язок між ґендерними стереотипами та ризикованою поведінкою: наприклад, жіночність та небажана вагітність; мужність та зловживання алкоголем і наркотиками; запобігання насильству у стосунках між чоловіком і жінкою • здорова сексуальність: зміни в організмі людини, здорова статева поведінка, здорові міжособистісні стосунки • запобігання сексуальному насильству, профілактика ВІЛ/СНІД та захворювань, що передаються статевим шляхом • наполегливість та уміння домовлятися у стосунках між чоловіком та жінкою • сімейне життя: ролі, обов'язки, поведінка (наприклад, роль батька чи матері, чоловіка, дружини)

1.D. Психологічна допомога та терапія для дітей, вилучених з НФДП лише для дипломованих /акредитованих психологів

Дитина має певні особливості, зумовлені її віком, рівнем її когнітивного, емоційного, соціального та біологічного розвитку (див. Таблицю 6: Вплив рівня розвитку на когнітивне, соціально-емоційне функціонування). Відтак, реабілітаційні заходи повинні відповідати віку дитини: наприклад, маленькі діти найкраще спілкуються у формі гри та малюнку, отож, ці види діяльності будуть найефективнішими у ході спілкування психологів з ними. Тривалість сесій визначається здатністю дитини до концентрації: спілкування протягом 30 хвилин достатнє для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Бажано перемежати розмови з іграми та малюванням, щоб дитина не втратила інтересу та залишалась зосередженою. Дитині слід пояснити зрозумілою для неї мовою роль фахівця, конфіденційний характер обговорень та можливі межі конфіденційності, пов'язані з участю групи супроводу клієнта у процесі реабілітації.

Спеціалізоване оцінювання та психологічні консультації мають проводитися: а) виключно фахівцями, акредитованими проводити когнітивно-поведінкову корекцію, б) відповідно до деонтологічних кодів⁴⁶, в) з урахуванням вікових особливостей дитини. Дослідження⁴⁷ свідчать, що когнітивно-поведінкова методика, що її застосовують фахівці, є найбільш дієвим способом надання психологічної допомоги (корекції) у випадках посттравматичного стресу, коли діти мають

⁴⁶ Див., наприклад, Етичний кодекс Британської асоціації психологів та психотерапевтів http://www.bacp.co.uk/ethical_framework/index.html

⁴⁷ Селмон К., Брайант Р.А., Пост-травматичний стрес у дітей. Вплив чинників розвитку. Огляд клінічної психології, Том 22, С. 163-188, 2002

когнітивну здатність розуміти взаємозв'язок між мисленням, емоціями та поведінкою, а також виявляти дезадаптивні думки (зазвичай це діти у віці семи років і старше).

Діти схильні ототожнювати себе зі своїми проблемами та сприймати їх як свої особисті риси. Це ускладнює надання їм психологічної допомоги. Відтак одним із найважливіших завдань у роботі психолога з дітьми є навчити дитину відокремлювати свої проблеми (тривожність, страхи) від своїх особистих характеристик. Бажано використовувати методи, що дозволяють дітям правильно сприймати дихотомію «я проблема»: можна вдатися до графічного зображення побоювань або страхів, називання кожного такого занепокоєння чи страху окремим іменем.

Для того, щоб допомогти дитині подолати та інтегрувати травму, психологічна допомога/ терапія має бути спрямована на:

- виявлення та оцінку стратегій адаптації, які дитина вибудувала, аби впоратися зі спогадами про травматичну подію (уникання певних місць та осіб, ритуалів тощо);
- реструктурування спогадів, пов'язаних із травмою (наприклад, у випадку з дитиною, вилученою з комерційної сексуальної експлуатації, «оздоровлення» пам'яті та болісних спогадів проводиться шляхом поступового та повного аналізу травматичної події, «переживання» травматичної події);
- контекстуалізацію травматичного досвіду з тим, щоб дитина більше не сприймала його як існуючу загрозу (наприклад, травма мала місце в минулому, травматична подія вже позаду тощо);
- виявлення та модифікацію неадаптивних думок та уявлень дитини, пов'язаних із травматичною ситуацією, що заважають їй інтегрувати травму (наприклад, дитина, що зазнала насильства на робочому місці: «Я отримав те, що заслужив. Я сам винен»; дитина, вилучена з комерційної сексуальної експлуатації: «Це моя, і тільки моя провина»).

Прийоми психологічної допомоги/ терапії включають експозицію, когнітивне реструктурування та контроль тривожності.

Експозиція

Приєм експозиції (впливу) передбачає пред'явлення дитині стимулу або ситуацій, пов'язаних із травмою, які дитина вважає відразливими/ аверсивними, небезпечними чи загрозливими. Дитину поступово занурюють у такі ситуації, застосовуючи спочатку експозицію *in vitro* (пригадування, переживання важких аспектів травматичної ситуації під час сесій з психологом), а потім експозицію *in vivo* (дійсне потрапляння дитини у ситуацію, пов'язану з минулою травмою, чи перцепція відповідного стимулу в реальному життєвому оточенні). Прийоми експозиції спрямовані на полегшення сприйняття, подолання та інтеграції травми дитиною в контексті її життя. Основним завданням описаної методики є:

- усвідомити всі аспекти травматичної ситуації та її основні характеристики;
- встановити параметри спогадів, пов'язаних з травмою:
 - провалини у пригадуванні події;
 - непослідовне структурування спогадів, пов'язаних із травмою;
 - сильні негативні емоції, пов'язані з певними аспектами травматичного досвіду;
 - переформування певних міфів, пов'язаних із травматичним досвідом;
- ідентифікувати захисні механізми, що їх дитина використовує, коли стикається з травматичними подіями (заперечення, раціоналізація, відсторонення, дихотомічна оцінка);
- з'ясувати, якого значення дитина надає травмі (наприклад, «травма як стигматизація на все життя», «травма як божа кара», «травма як нещастя»);
- установити, як дитина обробляє інформацію, пов'язану з травмою;
- розкласифікувати ситуації тривожності, пов'язані з травматичним досвідом та визначити пріоритетні завдання, що вирішуються за допомогою прийому експозиції (*in vitro* та *in vivo*).

⁴⁶ Див., наприклад, Етичний кодекс Британської асоціації психологів та психотерапевтів http://www.bacp.co.uk/ethical_framework/index.html

⁴⁷ Селмон К., Брайнт Р.А., Пост-травматичний стрес у дітей. Вплив чинників розвитку. Огляд клінічної психології, Том 22, С. 163-188, 2002

Прийоми когнітивного переструктурування⁴⁸

Діти, що зазнали травми, повинні вміти визначати, що саме вони думають та відчувають, для того, щоб навчитися змінювати негативні думки та почуття. Прийоми когнітивного переструктурування допомагають дитині змінити деякі нереалістичні припущення чи уявлення, будь-які негативні, дисфункціональні погляди, що призводять до дисфункціональних емоцій чи дисфункціональної поведінки. Іноді психологічно травмовані діти мають почуття провини, викликане травмою. Наприклад, дитина, вилучена з комерційної сексуальної експлуатації, може звинувачувати себе за свій болісний досвід («*Я сама винна у всьому, що трапилось... Я мала зрозуміти, чого вони від мене хочуть...*»).

Головними завданнями когнітивної терапії є: а) ідентифікувати дисфункціональні думки дитини та оцінити можливість їх адаптації для уможливлення нормальної щоденної поведінки дитини та її пристосування до травматичної ситуації; б) змінити дисфункціональні думки з метою підвищити здатність дитини адаптуватися у повсякденному житті (когнітивне переструктурування). Когнітивні зміни можуть відбуватися у процесі гри. Наприклад, дитині пропонують уявити, що її дисфункціональні («*погані*») думки записано на плівку в невпинно працюючому магнітофоні («*У мене нічого не вийде*», «*Мені дуже страшно*», «*Я одна у всьому винна*»). Потім, для того, щоб навчити дитину контролювати дисфункціональні думки, її просять уявити, що вона може вивернути ручку гучності на магнітофоні до мінімуму, так щоб кожного разу, як у неї з'являться такі думки, дитина «*вимикала гучність*» і не чула їх більше.

Як пояснити дітям природу та наслідки травми⁴⁹?

«Твій мозок знає, як допомогти тобі усвідомити та перенести тяжкий досвід. Ти можеш намагатися уникати всього, що нагадує тобі про травму, та можеш відмовлятися її обговорювати. Можливо, зараз ти відчуваєшся так, ніби тобі вже ніколи не стане легше й ліпше. Нічого страшного в цьому немає. Ти вже не можеш змінити того, що сталося, це правда, але з часом ти навчишся з цим жити. Наразі нам треба допомогти тобі відчути себе сильним і почуватися у безпеці, а коли ти будеш готовий, ми разом розберемося з твоїми сильними почуттями та страшними картинами. Ми їх розглядатимемо поступово, одне за одним.

Спочатку ти можеш засмучуватися через певні речі, наприклад, якщо приятель дражнитиме тебе. Проте трохи згодом (того ж чи наступного дня) ти почуватимешся краще або взагалі забудеш про образу. Так завжди буває зі звичайними розчаруваннями чи неприємностями. Однак, коли трапляється щось дуже страшне чи сумне, почуття людини стають такими сильними, а спогади такими численними що її мозок не може з ними впоратися одразу – це для нього надто складна робота й завелике навантаження. Почуття ніби відключаються; людині ніби байдуже, що з нею. Іноді сум переростає у гнів та зневіру. Коли ти думаєш про те, що сталося, то можеш ставати знервованим, пригніченим або наляканим – схоже на відеофільм жахів, коли плівка застрягла на самому страшному місці, і ти його весь час проглядаєш, не в змозі перемотати далі. Це нормально. Попрацювавши над собою, ти зможеш зцілити свій мозок і взяти у свої руки пульт дистанційного управління, щоб нарешті прокрутити ту плівку й самому вирішувати, коли та як ти бажаєш бачити ті картини знову».

Виявити дисфункціональні думки можна за допомогою вправи з малюнками-коміксами, на яких персонажі взаємодіють та розмовляють, але їхні слова у кружках вилучені. Дитина має додати слова у пусті кружки біля кожного персонажу. Слова, які напише дитина, допоможуть нам зрозуміти, що вона думає про себе та про певні ситуації. Водночас, психолог може ввести у гру декілька символічних учасників, які допомогатимуть дитині визначити свої думки, наприклад: «*Шукач думок*», або «*Детектив*», або «*Детектор емоцій*» тощо. Щоб допомогти дитині визначити свої емоції, їй можна запропонувати намалювати, як вона відчувається, або обрати обличчя на картинці, що відповідає її емоціям тощо.

Виявлення дисфункціональних думок

Перший крок у процесі когнітивного переструктурування – це виявлення дисфункціональних думок, пов'язаних із травматичною подією. Діти із синдромом ПТС найчастіше мають такі дисфункціональні думки:

«*Я божеволію.*»

«*Я не можу себе контролювати.*»

«*Відтепер зі мною можуть трапитися будь-які страшні речі.*»

«*Я сам/сама винний/винна у всьому, що сталося.*»

⁴⁸ Фрідберг Р.Д., МакКлур Дж.М., Клінічна практика когнітивної терапії дітей та підлітків: основні засади. The Guilford Press, 2002

⁴⁹ Чанський Т.С., Звільніть свою дитину від тривожності. Ефективні практичні рішення для подолання страхів, занепокоєнь та фобій вашої дитини. Broadway Books, 2004

«У мене не виходить нічого путнього.»
 «Я ніколи не буду таким, як усі.»

Фахівці можуть виявити дисфункціональні думки дитини за допомогою низки методів:

- а) Обговорення нещодавнього емоційного досвіду під час сесій з психологом та виявлення думок, що з'явилися під час повторного «переживання» події: «Яка з думок, що промайнула у тебе в той момент, була найстрашнішою?»;
- б) Установлення відповідностей між думками та різними відчуттями дитини обговорення взаємозв'язку між відчуттями та їх негативним тлумаченням з боку дитини як катастрофи: наприклад, часте серцебиття «Зі мною відбувається щось серйозне», прискорене дихання «Я не можу дихати, я задихнуся та помру», запаморочення «Я зараз знепритомнію», негативні думки «Я божевілью!»
- в) Моніторинг дисфункціональних думок, виявлених впродовж сесії з психологом (наприклад, дитині пропонують уявити ручку регулювання гучності на магнітофоні та за її допомогою керувати гучністю/ інтенсивністю певних думок у певний момент або ж вимикати гучність, щоб більше не чути дисфункціональних («поганих») думок);
- г) Використання уявних образів чи рольової гри, щоб стимулювати обговорення емоційного досвіду, що призводить до згадування травматичної ситуації. У тих випадках, коли важко виявити такі дезадаптивні думки, можна використовувати уявні образи чи рольову гру для полегшення завдання;
- д) З'ясування значення, що його дитина надає певній ситуації. Наприклад, для дитини, що була з'валтована у парку, можна задати таку ситуацію: «Що для тебе означає підійти близько до будь-якого парку?». Дитина може відповісти: «Коли я підхожу до парку, я відчуваю небезпеку, ніби зі мною може статися що завгодно; і я не можу нічого вдіяти з цим».

Зміна дисфункціональних думок

Першим кроком у модифікації чи зміні дисфункціональних думок є їх *моніторинг*. Вибір порядку моніторингу залежить від загального підходу до випадку конкретної дитини, від плану реабілітаційних заходів, розробленого спільно групою супроводу клієнта й дитиною. Наступним кроком є власне модифікація/ зміна дисфункціональних думок. На це може знадобитися чимало часу. По-перше, необхідно *протестувати дисфункціональні думки* за допомогою обговорення аргументів «за» та «проти» таких думок, поведінкових експериментів, логічних доводів та рольової гри. Поведінкові експерименти проводяться під час сесій з психологом або інших реабілітаційних заходів у безпечному оточенні, де дитина почувається затишно (приміром, у притулку, де вона мешкає).

Наприклад, дитина, вилучена із ситуацій торгівлі людьми, може думати: «Дорослим не можна довіряти». У такому разі фахівець має стимулювати виявлення тих позитивних ситуацій з досвіду дитини, коли дорослим можна було довіряти, та одночасно навчати дитину оцінювати ризики спілкування з дорослими й орієнтуватися, в яких ситуаціях безпечно їм довіряти. Необхідно також показати дитині, які ресурси підтримки вона може використовувати у випадку кризової або складної ситуації та як вона може мобілізувати ці ресурси.

Прийоми управління тривожністю

Прийоми управління тривожністю допомагають дитині навчитися ефективно та безболісно адаптуватись до стресових ситуацій. До них належать:

- **Прийоми релаксації:** дитина навчається контролювати свій страх і тривожність за допомогою різноманітних методів релаксації, наприклад, методів контрольованого дихання (діти засвоюють прийоми черевного дихання, корисні у випадках стресу чи тривожності).
 - **«Позитивне/ оптимістичне мислення» та позитивний внутрішній діалог:** дитина навчається заміщувати свої негативні, дисфункціональні думки (наприклад, «Я нікчемний») позитивними, функціональними думками (наприклад, «Я можу багато з того, що хочу»).
- Прийоми «Зупинись! Не думай!»: дитина навчається відволікати увагу від нав'язливих негативних думок, пов'язаних із травмою (наприклад, «Я ніде не можу почуватися безпечно»), примушуючи себе відкинути, «зупинити» такі думки.

⁵⁰ Детальну інформацію про ігрову терапію можна знайти в: Сарвеладзе Н., Беберашвілі З., Джавакішвілі Д., Макашвілі Н., Карашвілі Й., Травма та психологічна допомога. Посібник з узагальнення досвіду грузинських НУО. 2001

- **Прийоми «Зупинись! Не думай!»:** дитина навчається відволікати увагу від нав'язливих негативних думок, пов'язаних із травмою (наприклад, «Я ніде не можу почуватися безпечно»), примушуючи себе відкинути, «зупинити» такі думки.
- **Прийоми виховання упевненості в собі:** дитина навчається належним чином висловлювати свої думки, бажання та емоції, не ображаючи інших людей та не зачіпаючи їхніх інтересів. Ці прийоми відіграють надзвичайно важливу роль у запобіганні повторній віктимізації дітей, вилучених із НФДП. Дитина навчається казати «ні» та правильно поводитись у ситуаціях підвищеного ризику в майбутньому.
- **Ігрова терапія⁵⁰:** Іноді доречно застосувати гру для подолання певних складних аспектів, пов'язаних із травмою. Це дозволяє «спровокувати» травматичні спогади дитини, проаналізувати їх, а також по-новому оцінити й позначити.

II. Реінтеграція: розвиток соціально-економічної спроможності дітей та їх родин

Процес реінтеграції дитини, вилученої з НФДП, є тривалим і багатограним. Він передбачає реінтеграцію в родину та громаду, повернення до шкільного навчання, нове легальне працевлаштування та інші аспекти. Різноманітність реінтеграційних потреб зумовлює використання механізмів супроводу клієнта та його направлення для отримання необхідних послуг. У цьому контексті важливо чітко визначити пріоритети та часові терміни реінтеграції. Так, дитина, яка ще не повністю відновилася після травми, навряд чи зможе успішно навчатися чи працювати на новій роботі. З іншого боку, дитина, що досягла помітного поступу в психологічному одужанні, скоріше буде готова заробляти самостійно або отримувати користь від нових економічних можливостей своєї родини. Питання про те, коли доцільно починати роботу з розвитку економічної спроможності дітей та родин, ускладнюється тим, що більшість національних та міжнародних програм допомоги дітям, вилученим із НФДП, обмежені у часі й обсязі діяльності, а відтак не мають достатньої гнучкості для забезпечення сталого процесу реабілітації. Як зазначалося вище, надзвичайно важливим завданням фахівця із супроводу клієнта є постійно актуалізувати дані про наявні послуги для того, щоб вони максимально відповідали потребам дитини, що змінюються у ході реабілітації.

II.A. Етапи реінтеграції та відповідні дії

Група супроводу клієнта має: а) сприяти повній реінтеграції дитини в сім'ю та громаду, звертаючи особливу увагу на об'єднання родини та виявлення/ усунення можливостей її стигматизації та/чи б) запропонувати і розробити альтернативні варіанти реінтеграції поза родинною, якщо в родині існує пряма загроза безпеці дитини (зокрема, щодо її повторного потрапляння в умови експлуатації).

Основними напрямками роботи зі сприяння реінтеграції є такі:

1. Сприяння реінтеграції в родину/громаду

- Ідентифікація родини у співпраці з місцевими органами влади знайти рідну сім'ю дитини;
- Оцінка родини після виявлення родини, фахівець із супроводу клієнта має оцінити можливість і доцільність об'єднання родини, ретельно вивчивши: а) минуле родини, обставини, що спричинили залучення дитини до праці в умовах експлуатації, та можливість її повторного потрапляння в такі умови (зважаючи також на ставлення і погляди родини щодо НФДП та до дітей, вилучених з НФДП); б) ситуацію в громаді, яка може сприяти або ж, навпаки, перешкоджати реінтеграції в родину. У випадках, коли дитина постраждала від торгівлі, оцінку сім'ї слід провести попередньо до репатріації дитини;
- Відвідання родини разом із дитиною та/чи організація зустрічей дитини з сім'єю у центрі, де мешкає дитина;
- Надання психологічної допомоги сім'ї та дитині з метою відновити родинні стосунки, у тому числі виявлення хибних уявлень та поглядів обох сторін та сприяння встановленню нових «сімейних контактів», що відповідають інтересам дитини;
- Прийняття рішення про об'єднання родини з урахуванням побажань та інтересів дитини;
- Підтримка реінтеграції дитини шляхом: а) гарантування, що вона отримала всі належні виплати (від місцевих органів влади чи програм допомоги), б) забезпечення її повернення до школи або належного працевлаштування, в) допомоги родині в отриманні достатнього рівня доходів,

⁵⁰ Детальну інформацію про ігрову терапію можна знайти в: Сарвеладзе Н., Беберашвілі З., Джавакішвілі Д., Макашвілі Н., Карашвілі Й., Травма та психологічна допомога. Посібник з узагальнення досвіду грузинських НУО. 2001

г) ретельного моніторингу подальшого поступу дитини (див. наступний розділ);
 є. Інформаційно-просвітницька робота з місцевою громадою з метою запобігти стигматизації та сприяти інтеграції постраждалої дитини в родину.

2. Використання інших можливостей: змінюючи місце помешкання дитини чи підбираючи альтернативну систему догляду, фахівець із супроводу клієнта має: а) зв'язатися з іншими родичами дитини (тітками/дядьками, дідусями/бабусями); б) знайти родину, що тимчасово опікуватиметься дитиною; в) знайти соціальне житло.

3. Судовий та/чи юридичний захист: Ця послуга передбачає: а) роз'яснення дитині її прав та належних виплат попередньо до прийняття рішення (зокрема, щодо співпраці в межах поліцейного та судового розслідувань), б) супроводження дитини на зустрічах з поліцією та засіданнях в суді, а також забезпечення дотримання її прав у судовому процесі, в) захист дитини від надмірно наполегливого опитування з боку працівників правоохоронних органів та г) забезпечення надання всіх необхідних послуг /підтримки.

4. Освіта: Реінтеграція дитини у шкільне життя має базуватися на спільному рішенні дитини, сім'ї та школи й супроводжуватися наданням дитині консультацій з різних питань її освіти. Для прискорення шкільної реінтеграції дитини можуть знадобитися певні курси, додаткові індивідуальні заняття для надолуження пропущеного. Найкраще, якщо школа сама організує такі заняття за допомогою вчителів та/чи однолітків, що працюють за методикою «рівний-рівному». Під час занять постраждала дитина має надолужити матеріал, пропущений через відсутність у школі, а також будь-які інші прогалини у знаннях, що їх дитина мала до залучення до НФДП. Це особливо важливо в тих випадках, коли торгівці вербують дітей, які довго не відвідували школу та є майже неписьменними. Додаткові заняття в неформальних умовах не повинні перетворитися на «паралельне» навчання: метою залишається реінтеграція дитини в повноцінне шкільне життя. Якщо дитина досягла працездатного віку та не може реінтегруватися у шкільне оточення чи то через власне небажання (оскільки вона вже вийшла зі шкільного віку), чи то через значний (багаторічний) розрив у її шкільному навчанні, то необхідно залучити шкільного психолога або працівника Державної служби зайнятості для надання дитині додаткових консультацій щодо освітніх можливостей та профорієнтації. Консультації мають допомогти дитині: а) виявити та розвинути навички й уміння, які вона отримала раніше, б) вирішити, як скористатися ними на ринку праці, в) визначити, які нові вміння та навички їй потрібні.

5. Навички самостійного життя: Дитина, вилучена з НФДП, може не знати, до яких органів звернутися по різні документи, як розумно розпорядитися коштами на життя, як підтримувати особисту гігієну, як планувати майбутнє. Фахівець із супроводу клієнта має ознайомити дитину з усіма цими питаннями та допомогти їй встановити контакт з необхідними установами й організаціями. Водночас, фахівець із супроводу клієнта має стимулювати більшу незалежність дитини, уникаючи ситуацій, в яких дитина стає залежною від його послуг. Останнє може спостерігатися, коли дитина не має потужної мережі підтримки з боку родичів або друзів. Отож, необхідно розвивати обізнаність дитини у соціальному оточенні та її соціальні навички; наприклад, слід звернути увагу на такі теми:

- а. Що означає жити разом з іншими людьми, які взаємні права та обов'язки вони мають (у випадку, коли дитина мешкає у притулку);
- б. Як використовувати бюджет домогосподарства та сплачувати рахунки;
- в. Гігієна особиста та домашня;
- г. Де та як отримати медичні послуги;
- д. Які інші послуги існують та як їх отримати;
- е. Як спілкуватися, як оцінювати ризики, пов'язані з новими знайомствами.

6. Професійні навички: Дитина працездатного віку має отримати професійні навички та вміння, наприклад: а) навички пошуку вакансій (щоб отримати роботу) та б) ключові трудові навички, щоб утриматися на робочому місці. Ключові трудові навички це будь-які навички трудової діяльності, не пов'язані з конкретними професійними компетенціями, у тому числі навички спілкування, презентації, самодисципліни, позитивного лідерства та впевненості у собі, розуміння робочого середовища тощо. Всі ці навички можна розвинути завдяки програмам професійної орієнтації, в результаті яких дитина: а) дізнається про ситуацію на ринку праці, б) усвідомлює власний потенціал

як майбутнього робітника, в) приймає рішення про працевлаштування або професійне навчання за певним напрямком; г) отримує можливість встановити контакт з потенційним роботодавцем чи професійно-навчальним закладом.

Етап 5] Безперервне оцінювання

Цей етап передбачає постійне оцінювання поступу дитини та, за необхідності, перегляд програми надання послуг. На цьому етапі фахівець із супроводу клієнта та дитина разом аналізують поступ реабілітації на основі показників, визначених на початку процесу, та інформації, наданої залученими організаціями й установами. По результатах аналізу вони спільно розробляють альтернативні плани дій, що, на їхню думку, можуть виявитися більш придатними за нових обставин.

Етап моніторингу супроводу клієнта є тривалим. Зазвичай моніторинг включає процедури, спрямовані на з'ясування того, чи: а) реабілітаційний процес просувається до досягнення поставлених цілей; б) зміни, що відбулися, є наслідком конкретних реабілітаційних заходів; в) зміни є довготривалими та поширюються на всі види поведінки дитини й усі ситуації; г) результати реабілітації є прийнятними для дитини та її батьків.

Оцінка ефективності досягнення цілей психологічної допомоги й терапії вимагає вимірювання орієнтовних показників не лише у ході реабілітації, але й певний час після її завершення. Таке вимірювання зможе виявити стійкість чи швидкоплинність змін. Методи оцінювання на цьому етапі є більш сфокусованими та конкретними, ніж на попередніх етапах.

Етап 6] Завершення роботи з клієнтом

З самого початку, фахівець із супроводу клієнта та дитина мають пересвідчитися, що поділяють спільне бачення мети реабілітаційного процесу. Необхідно надавати допомогу та підтримку дитині, доки дитина та її сім'я не зможуть жити нормальним життям без отримання реабілітаційних послуг. Коли цілей та завдань досягнуто, робота з клієнтом завершується і його справа закривається.

Наприкінці реабілітаційного процесу дитина (можливо, разом з родиною) та міждисциплінарна група супроводу клієнта повинні проаналізувати результати і надбання реабілітації; ступінь досягнення цілей; готовність дитини до сталого життя (у тому числі з економічної точки зору); новий «контракт» між дитиною, її родиною та її оточенням; існуючі механізми підтримки, до яких дитина може звернутися у разі потреби. Для того, щоб наочно продемонструвати досягнення реабілітації, можна побудувати графік чи схему поступу в набутті навичок і вмінь та розвитку здібностей (приміром, емоційної саморегуляції чи інтересу до шкільних занять та поліпшеної успішності тощо). Група супроводу клієнта має проаналізувати разом із дитиною, які реабілітаційні заходи виявилися для неї найкориснішими, а які вона запропонувала б замінити чи переглянути. МДГ та МКД продовжують моніторинг дитини та її оточення протягом щонайменше шести місяців по завершенні роботи з нею, аби пересвідчитися, що дитина знову не потрапила до ситуації дитячої праці.

Важливою складовою завершення роботи з клієнтом є запобігання його повторної віктимізації та потрапляння до НФДП. Навіть у тих випадках, коли вдалося суттєво зменшити психологічні проблеми дитини, на якомусь етапі в майбутньому вони можуть знову проявитися певними симптомами. Питання полягає не в тому, чи повернуться проблеми, а в тому, як дитина та її батьки зможуть з ними впоратися. Відтак наприкінці роботи з клієнтом необхідно укласти перелік «ситуацій підвищеного ризику» та спланувати дії дитини/ батьків у разі виникнення таких ситуацій. Слід звернути увагу на події чи обставини, які, з великою мірою вірогідності, можуть спричинити повернення ситуацій підвищеного ризику (див. Таблицю 3: Фактори ризику та захисту від НФДП у регіоні).

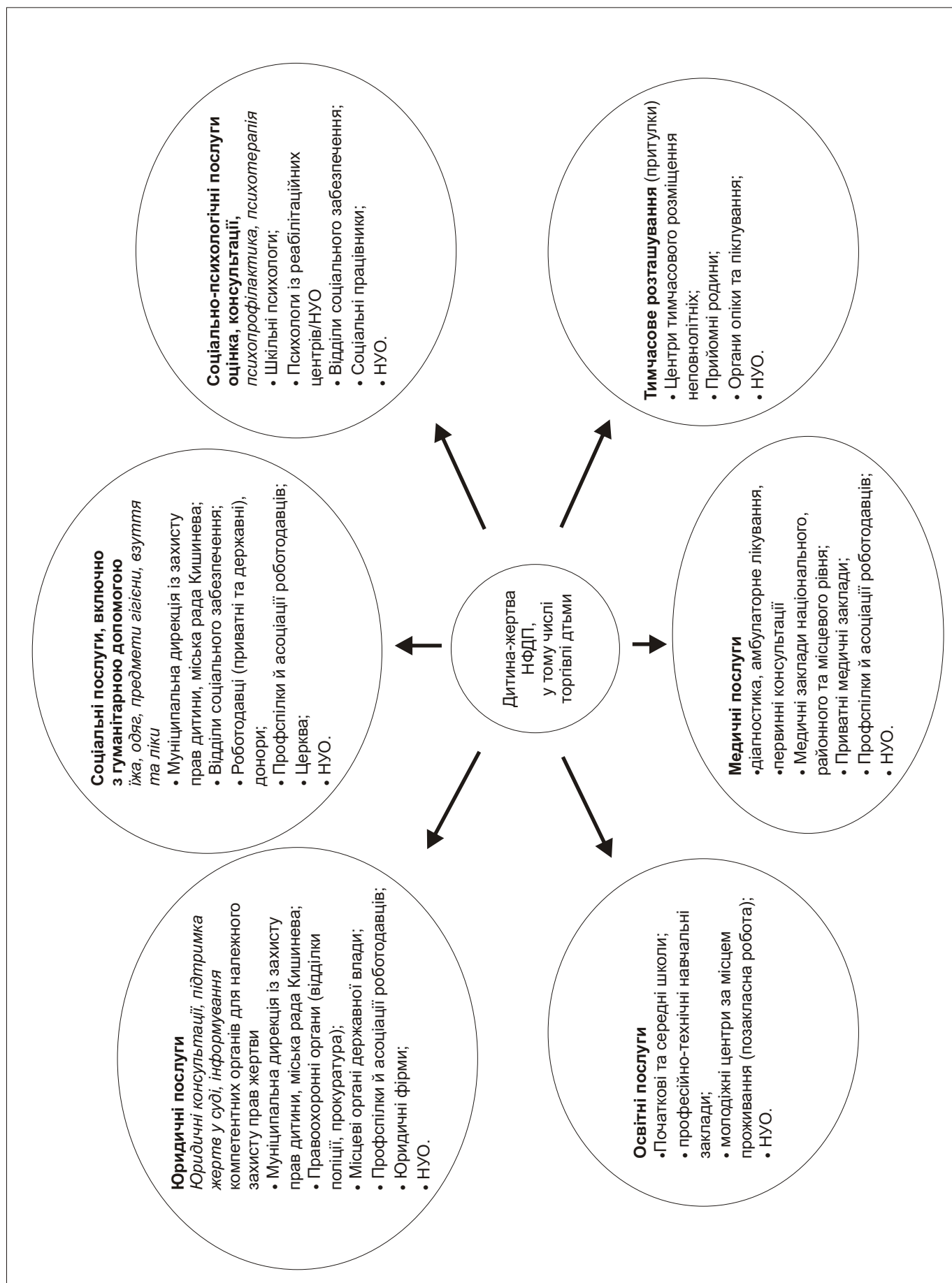
Заключні міркування

Цей посібник пропонує читачеві стислий огляд сучасних методів роботи низки відомих організацій Болгарії, Молдови, Румунії та України, що здійснюють соціально-психологічну реабілітацію дітей, вилучених з найгірших форм дитячої праці. Матеріал посібника відображає специфічний контекст Центральної та Східної Європи, а його зміст може змінюватися з часом, у міру формування нового досвіду та найкращих практик. Сподіваємося, що думки та рекомендації, висловлені в посібнику, стимулюватимуть широке обговорення проблеми дитячої праці, обмін інформацією та досвідом між зацікавленими сторонами. Також сподіваємося, що посібник послужить основою для розробки Стандартних операційних процедур реабілітації дітей, залучених до найгірших форм дитячої праці. Але понад усе маємо надію, що завдяки посібнику залучення дітей до найгірших форм дитячої праці в Європі залишиться у минулому.

Потреби дітей, постраждалих від торгівлі	Роль організацій, що надають допомогу	Партнери
<p>Поведінкові проблеми, наприклад: гіперактивність, імпульсивність, неповага до правил</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Представник групи обговорює з фахівцем із супроводу клієнта та дитиною нагальні потреби останньої • Обговорення конкретного випадку та підготовка до зустрічі дитини • Створення групи у складі фахівця із супроводу клієнта (консультанта, відповідального за надання психологічної допомоги та лікування дитини від травми) та соціального працівника • Формування мережі спеціалістів, установ і служб, які можуть працювати та пропонувати допомогу й підтримку жінці/дитині/підлітку 	<ul style="list-style-type: none"> • Болгарське посольство у країні призначення; у випадку неповнолітніх зв'язується з Державним агентством із захисту дітей та Відділом із захисту дітей • Видає тимчасові посвідчення особи • Забезпечує перевезення • Контактує з організаціями Анімус/ La Strada
<p>Провести першу ніч по поверненні до Болгарії у безпечному місці, поїсти, помитися й виспатися</p>	<p><i>Соціальна допомога</i> (надається, переважно, фахівцем із супроводу клієнта): Зустріч в аеропорті/ на вокзалі/ на автовокзалі Розміщенні у безпечному місці на необмежений період часу Гуманітарна допомога (гроші та одяг) для задоволення нагальних потреб дитини</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Зв'язки з управлінням поліції в районі аеропорту/ вокзалу/ автовокзалу для захисту клієнта після зустрічі
<p>Поділитися почуттями, отримати підтримку, обговорити проблеми й потреби, спланувати наступні кроки; зустріти розуміння й підтримку, а не осуд</p>	<p>Зустріч із консультантом перше обговорення для оцінки нагальних потреб дитини, планування наступних кроків та індивідуальних консультацій групове обговорення та визначення стратегії Гуманітарна допомога, у тому числі одяг, предмети особистої гігієни (наприклад, зубна щітка, санітарні серветки, тощо) Інформація про наявність інших ресурсів Порядок забезпечення безпеки дитини з групи ризику: 1. Звернутися до Відділу захисту дітей по отримання дозволу батьків або направлення ним дитини на отримання необхідних послуг 2. Поінформувати батьків та оцінити їхню готовність надати підтримку 3. Звернутися до Відділу поліції у справах неповнолітніх по захист з боку поліції 4. Працювати у міждисциплінарній, міжвідомчій команді</p>	<p>Відділ із захисту дітей, Відділ поліції у справах неповнолітніх, Відділ поліції із боротьби з організованою злочинністю</p>

Потреби дітей, постраждалих від торгівлі	Роль організацій, що надають допомогу	Партнери
Отримати нові документи (посвідчення особи дитини)	<ul style="list-style-type: none"> • Контакти з паспортною службою в рідному місті дитини; термінова видача нових документів • Підготовка листа підтримки • За необхідності, супровід дитини з боку соціального працівника 	Батьки, Відділ із захисту дитини, паспортна служба за місцем мешкання дитини або відділи поліції з видачі документів, що посвідчують особу
Відвідати лікаря для медичного огляду/ аналізу на наявність захворювань, що передаються статевим шляхом (або інших медичних проблем). Особливість за звичай, через уразливе соціальне становище дітей до того, як вони стали жертвами торгівлі, а також через їх тривалу відсутність у рідній країні, жертви не охоплені системою медичного страхування чи соціального забезпечення. Хоча вони є потерпілими від злочину, чинне законодавство не передбачає механізмів автоматичного поновлення цих прав по поверненні дитини до Болгарії	<ul style="list-style-type: none"> • Контакти зі спеціалістами • Плата за медичний огляд • Придбання ліків • Супровід дитини з боку соціального працівника 	Лікарні, лікарі
<p>Психологічні потреби</p> <p>Поділитися сильними почуттями (стида, страху, провини, гніву) й отримати допомогу в їх подоланні</p> <p>Одержати підтримку під час пригадування чи оповіді про болісний досвід</p> <p>Одержати підтримку для відновлення почуття власної цінності та само-поваги</p> <p>Можливість обговорити власну безпеку та плани на майбутнє</p> <p>Виявити симптоми психологічної травми та отримати допомогу в їх подоланні</p> <p>Відновити довіру до людей та надії на подальше життя</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Зустрічі з терапевтом/ консультантом, розробка плану терапевтичних заходів чи психологічної допомоги за звичай, двічі на тиждень впродовж першого місяця після вилучення з НФДП 	Психологи, психотерапевти, Відділ із захисту дитини

Потреби дітей, постраждалих від торгівлі	Роль організацій, що надають допомогу	Партнери
Повідомити поліції про осіб, відповідальних за залучення дитини до НФДП	Контакти з відповідними установами й організаціями; узгодження порядку гарантування безпеки та конфіденційності дитини. Може виникнути конфлікт, коли надання свідчень ставить під загрозу інтереси дитини. Потрібно розробити й упровадити необхідні заходи підтримки, що дозволяють уникнути двох ризиків: 1/ що торгівці можуть дізнатися про свідчення дитини й намагатися помститись дитині та її родичам; 2/ що процес надання свідчень може завдати нової травми дитині	Поліція, Відділ з боротьби з організованою злочинністю, Відділ захисту дитини
Повідомити поліції про осіб, відповідальних за залучення дитини до НФДП	Контакти з відповідними установами й організаціями; узгодження порядку гарантування безпеки та конфіденційності дитини. Може виникнути конфлікт, коли надання свідчень ставить під загрозу інтереси дитини. Потрібно розробити й упровадити необхідні заходи підтримки, що дозволяють уникнути двох ризиків: 1/ що торгівці можуть дізнатися про свідчення дитини й намагатися помститись дитині та її родичам; 2/ що процес надання свідчень може завдати нової травми дитині	Поліція, Відділ з боротьби з організованою злочинністю, Відділ захисту дитини
Повернутися до родини (необхідно також зважити на можливі ризики, пов'язані із поверненням дитини/ підлітка до сім'ї)	<ul style="list-style-type: none"> • Зв'язок із батьками дитини • Телефонні перемовини з батьками для їх підготовки до зустрічі з дитиною, розуміння того, що з нею трапилося, та прийняття до родини • Покриття транспортних витрат 	Відділ із захисту дитини, батьки та інші родичі
Соціальна реінтеграція у місцевій громаді Продовження навчання Включення до програм відбору, реабілітації Пошук і отримання роботи Безпека Включення в роботу/ відвідання денних центрів Безпечне місце і турбота Підготовка до співпраці та підтримки після завершення програми в організації	Програма розвитку власного потенціалу Направлення на навчання/ професійну підготовку Консультації про можливості працевлаштування Підготовка до пошуку роботи та подання заяви на працевлаштування Ознайомлення з трудовими правами	Денні дитячі центри Школи Будинки тимчасового перебування Агентства зайнятості

Болгарія	Молдова (5 пілотних районів)	Румунія	Україна (2 пілотні області)
<p>Поведінкові проблеми, наприклад: гіперактивність, імпульсивність, неповага до правил</p>	<p>Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство закордонних справ, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство освіти та науки, загальна інспекція праці, Державне агентство захисту дітей, Агентство соціального забезпечення; Конфедерація незалежних профспілок, Профспілка «Родкєра», Болгарська промислова палата, Асоціація індустріального капіталу Болгарії, Спілка приватних підприємців «Vazrazdane», Болгарська торгівельно-промислова палата, НУО Червоний Хрест Болгарії, «Анімус», Асоціація «Діти та молодь», Національна рада соціальної реабілітації</p>	<p>Міністерство праці, соціальної солідарності та сім'ї; Міністерство охорони здоров'я, Міністерство освіти та науки; Міністерство управління та внутрішніх справ 2 представники; Інспекція праці 2 представники (забезпечують координацію НСР); Національний орган захисту прав дитини (НОЗПД) 2 представники; Національний профспілок конфедерації профспілок (Конфедерація профспілок Румунії); Національний представник конфедерації роботодавців (румунська організація роботодавців); Асоціація голів міських рад Румунії, Асоціація генеральних секретарів міських рад Румунії, НУО 2 представники («Врятуйте дітей» та Центр освіти та професійної підготовки «Крок за кроком»)</p> <p>Підрозділ з дитячої праці (ПДП) офіційно створено при Національному органі захисту прав дитини для здійснення функцій виконавчого органа НСР.</p> <p>Пропозицію про надання НОЗПД координаційних повноважень у НСР обговорено на засіданні НСР та подано до Міністерства праці</p>	<p>Міністерство праці та соціальної політики (Державна інспекція праці), Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство освіти та науки, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Державна служба зайнятості, Федерация роботодавців України, Всеукраїнська асоціація роботодавців України, Спілка орендарів та підприємців України, Федерация профспілок України, Конфедерація Вільних профспілок України, Всеукраїнська об'єднання солідарності трудівників, Міжнародний жіночий правозахисний центр LaStrada Україна, Жіночий консорціум України, Дитячий фонд України</p>

	Болгарія	Молдова (5 пілотних районів)	Румунія	Україна (2 пілотні області)
МКД = Місцеві комітети дій	Дирекція соціального забезпечення, районні інспекції праці, місцеві органи влади, інспекції шкіл, працівники/керівники шкіл, місцеві відділи поліції, місцеві НУО, місцеві комісії у справах неповнолітніх правопорушників	Місцеві ради, місцеві відділи поліції, прокуратури, відділи освіти, відділи у справах молоді та спорту, відділи охорони здоров'я, відділи соціального забезпечення, місцеві агентства зайнятості, НУО та інші місцеві установи	ММП (Міжвідомчий місцевий підрозділ) Загальний відділ соціального забезпечення та захисту дітей на рівні графств та районів Бухаресту Забезпечує координацію ММПГ; Територіальні інспекції праці на рівні графств та Бухаресту; поліційна інспекція графств/ загальні відділи поліції та районний відділ поліції в Бухаресті; шкільна інспекція графств та шкільна інспекція Бухаресту; відділи охорони здоров'я на рівні графств та Бухаресту; НУО національного та місцевого рівня. ММП це міждисциплінарний, міжвідомчий підрозділ, створений на рівні кожного графства та шести районів Бухаресту з метою виявляти/направляти/ вести моніторинг випадків дитячої праці на місцевому рівні відповідно до чинного законодавства. ММП відіграє роль ресурсу для: - професіоналів, що займаються запобіганням чи протидією НФДП, наприклад, розповсюджує інформацію та проводить навчання; ММП впроваджує програми запобігання та проводить моніторинг випадків дитячої праці на рівні графств; - групи супроводження клієнта; іноді в обох органах представлені одні й ті самі члени, хоча і з різними функціями та повноваженнями.	Заступники губернаторів з гуманітарних питань, обласні/ районні відділи у справах неповнолітніх, обласні/ районні відділи соціальної служби для молоді, обласні/ районні відділи праці та соціальної політики, обласні управління міліції у справах неповнолітніх/ прокуратури, обласні/ районні відділи освіти, обласні/ районні відділи охорони здоров'я, територіальні інспекції праці, обласні/ районні відділи державної служби зайнятості, обласні управління боротьби з торгівлею людьми, обласні організації профспілок та роботодавців, НУО

	Болгарія	Молдова (5 пілотних районів)	Румунія	Україна (2 пілотні області)
МДГ = Міждисцип лінарні групи	Відділ захисту дітей, районні інспекції праці, місцеві органи влади, школи, провайдери послуг, місцеві відділи поліції, місцеві НУО, місцеві комісії у справах неповнолітніх правопорушників	Соціальні працівники, психологи, поліція, юристи, інспектори праці, лікарі, вчителі; фахівці із захисту дитини (при Міністерстві освіти та молоді), НУО, батьківські комітети, підлітки-тренери за методикою «рівний- рівному», представники церкви. Іноді члени МДП входять до групи супроводження клієнта, виконують однакові функції та мають однакові обов'язки в обох підрозділах через брак спеціалістів на рівні громади.	ММП регулярно подає звіти про випадки дитячої праці на місцевому рівні до Підрозділу з дитячої праці (ПДП) при Національному органі із захисту прав дитини. ПДП подає зведений звіт до НСР з ліквідації дитячої праці КРГ (Консультативна рада громади): Професіонали з міської ради, представники церкви (різних конфесій) та/чи вчителі релігії, представники громадської поліції, сімейні лікарі чи педіатри, вчителі, класні керівники та директори шкіл, Представники НУО (релігійних, молодіжних, жіночих, у справах меншин, тощо), колишні реципієнти соціальних послуг, представники місцевих ЗМІ, підприємці та/чи роботодавці КРГ це команда добровольців, які допомагають соціальній службі громади працювати з дітьми групи ризиків. КРГ, що їх офіційно визнають органи місцевої влади, можуть створюватися на рівні маленького села чи міста, відповідно до чинного законодавства. КРГ вносить практичні рекомендації щодо поліпшення роботи місцевих соціальних служб з дітьми групи ризиків; іноді входять до складу груп супроводу клієнта, де виконують такі ж функції та мають такі ж обов'язки через брак спеціалістів на місцевому	Фахівці із захисту прав дитини (при Міністерстві у справах сім'ї, молоді та спорту), соціальні працівники, психологи, міліція, інспектори праці, лікарі, вчителі, представники НУО, спостерігачі з боку громади (громадські лідери, профспілки)

Міністерство праці та соціальної політики України

<p>Державна інспекція праці Міністерства праці та соціальної політики України</p>	<p>Положення затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 02.08.1996 р</p>	<p>Державна інспекція здійснює контроль за додержанням законодавства про працю з таких основних питань:</p> <ul style="list-style-type: none"> - про трудовий договір і ведення трудових книжок; - про робочий час і час відпочинку; - про оплату праці, гарантії і компенсації; - про укладання та виконання галузевих і регіональних угод, колективних договорів; - про трудові відносини у разі банкрутства та приватизації підприємств; - про відшкодування шкоди, заподіяної працівникові каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ним трудових обов'язків; - про працю жінок, молоді, інвалідів та інших категорій громадян, які потребують соціального захисту; - про трудову дисципліну і матеріальну відповідальність працівників; - про виплату працівникам допомоги з державного соціального страхування. <p>Відповідно до покладених на неї завдань Державна інспекція виконує, зокрема, такі функції:</p> <p>а) контролює додержання законодавства про працю на підприємствах, вимагає усунення виявлених порушень, у тому числі щодо умов праці дітей до 15 років</p> <p>б) вносить на розгляд власника (керівника) підприємства або уповноваженого ним органу, органів державної виконавчої влади пропозиції, спрямовані на усунення і попередження порушень законодавства про працю, а у разі необхідності доводить їх до відома органів прокуратури;</p> <p>в) складає у випадках, передбачених законодавством, протоколи про адміністративні правопорушення вимог законодавства про працю, а також розглядає справи про адміністративні правопорушення і накладає адміністративні стягнення згідно із законодавством;</p> <p>г) сприяє організації правового навчання власників (керівників) підприємств або уповноважених ними органів та проведенню роз'яснювальної роботи щодо законодавства про працю;</p> <p>Д) веде прийом громадян, розглядає листи, заяви, скарги громадян, підприємств з питань додержання законодавства про працю.</p>
--	---	--

⁵¹ Матеріали з посібника МОП «Організація моніторингу дитячої праці в Україні», підготовленого міжнародним жіночим правозахисним центром «ЛаСтрада-Україна» спільно з Державною інспекцією праці та Державним департаментом з усиновлення та захисту прав дітей в рамках проекту МОП-ІПЕК в Україні «Посилення потужностей місцевих комітетів дії задля попередження торгівлі дітьми/людьми, їх участь у системі моніторингу дитячої праці та сприяння реінтеграції жертв у двох пілотних областях України: Донецькій та Херсонській», (2005-2006), 2006.

		<p>При цьому посадові особи Державної інспекції не виступають як посередники чи арбітри під час розгляду індивідуальних трудових спорів, зберігають конфіденційність джерела інформації (скарги) про порушення законодавства про працю.</p> <p>Посадові особи Державної інспекції мають право:</p> <p>а) безперешкодно відвідувати підприємства з метою контролю за додержанням законодавства про працю;</p> <p>б) знайомитися з документами й одержувати від міністерств, інших центральних і місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств копії наказів, розпоряджень, протоколів, дані обліку і звітності та інформацію з питань додержання законодавства про працю, інші документи і відомості, необхідні для виконання інспекцією своїх завдань;</p> <p>в) у разі виявлення порушень законодавства про працю давати власнику (керівнику) підприємства або уповноваженому ним органу приписи про їх усунення. Приписи посадових осіб інспекції підлягають обов'язковому виконанню з повідомленням у місячний термін про вжиті заходи;</p> <p>г) ставити перед власниками (керівниками) підприємств або уповноваженими органами питання про накладення стягнення на посадових осіб, винних у порушенні законодавства про працю та зайнятості населення.</p> <p>Разом з тим усі посадові особи Державної інспекції зобов'язані забезпечувати якісне проведення перевірок додержання законодавства про працю, об'єктивність їх результатів; надавати допомогу підприємствам у вирішенні питань, пов'язаних із застосуванням законодавства про працю, організацією правового навчання працівників; зберігати державну, службову і комерційну таємницю, отриману під час здійснення своїх посадових повноважень, не повідомляти підприємствам відомостей про осіб, які звернулися до них із заявою, скаргою, якщо цього вимагає заявник; проводити роботу з роз'яснення та пропаганди законодавства про працю, аналізувати його застосування.</p>
<p>Структурний підрозділ з питань дитячої праці</p>		<p>В 2005 році при Держнаглядпраці Міністерства праці та соціальної політики засновано Структурний підрозділ з питань дитячої праці за підтримки Програми МОП-ІПЕК для сприяння координації структур, які залучені у боротьбу з найгіршими формами дитячої праці.</p> <p>Головним принципом роботи структурного підрозділу з питань праці дітей є розширення й інтенсифікація нагляду за випадками застосування дитячої праці з боку соціальних партнерів: представників урядових установ, місцевої влади, роботодавців, профспілок та неурядових організацій.</p>

		<p>До обов'язків Структурного підрозділу з питань дитячої праці належать такі:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сприяти виконанню заходів, закріплених в Плані дій щодо попередження та запобігання найгірших форм праці дітей, а також в інших національних програмах та документах; - сприяти формуванню національної політики з проблем дитячої праці, розвитку стратегій та методів для забезпечення її ефективної реалізації на практиці; - перевіряти та оцінювати впровадження Програми Дій на основі звітів, визначити труднощі та пропонувати шляхи їх вирішення; - виконувати функції секретаріату Всеукраїнської спостережної ради у підготовці зустрічей та засідань; - співпрацювати з експертами з дитячої праці у процесі розробки пропозицій, збирати та аналізувати інформацію про працю дітей в країні; <p>встановлювати та підтримувати тісні зв'язки з важливими партнерами.</p>
Міністерство охорони здоров'я України		
<p>Органи і заклади санітарно-епідеміологічної служби</p>	<p>Закон України " Про забезпечення санітарного і епідеміологічного благополуччя населення" від 24 лютого 1994 р.</p>	<p>Міністерство охорони здоров'я України є спеціально уповноваженим центральним органом державної виконавчої влади, який здійснює контроль і нагляд за додержанням санітарного законодавства, державних стандартів, критеріїв і вимог, направлених на забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення.</p> <p>Систему державної санітарно-епідеміологічної служби становлять органи і заклади санітарно-епідеміологічного профілю Міністерства охорони здоров'я України, відповідні заклади, частини і підрозділи Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного комітету в справах охорони державного кордону України, Національної гвардії України, Служби безпеки України. На ці заклади і підрозділи покладаються функції спеціально уповноважених органів державного санітарно-епідеміологічного нагляду на підлеглих їм територіях, об'єктах, в частинах і підрозділах.</p> <p>Державний санітарно-епідеміологічний нагляд здійснюється відповідно до Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 22 червня 1999 р. №1109, установами і закладами державної санітарно-епідеміологічної служби у формі попереджувального та поточного нагляду за виконанням центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та громадянами санітарного законодавства. Основною формою здійснення державного санітарно-епідеміологічного</p>

		<p>нагляду є перевірка додержання санітарного законодавства. Такі перевірки проводяться за планами установ та закладів державної санітарно-епідеміологічної служби, а також позапланово залежно від санітарної, епідемічної ситуації за повідомленнями підприємств, установ і організацій та за заявами громадян.</p> <p>Головний державний санітарний лікар України, головні державні санітарні лікарі Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, районів, міст, районів у містах та їх заступники, головні державні санітарні лікарі водного, залізничного, повітряного транспорту та їх заступники, а також головні державні санітарні лікарі об'єктів, що мають особливий режим роботи, у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць та на об'єктах нагляду мають право видавати постанови, приписи, а також вносити пропозиції (подання): власникам підприємств про відсторонення від будь-яких видів діяльності, робіт, навчання, відвідування дошкільних закладів осіб, які хворі на інфекційні хвороби або є носіями збудників інфекційних захворювань чи були в контакті з такими хворими, а також осіб, які ухиляються від обов'язкового медичного огляду або щеплення проти інфекцій, перелік яких встановлюється МОЗ; про приведення нормативно-технічних, розпорядчих та інших документів державних, громадських органів та їх посадових осіб у відповідність з вимогами санітарного законодавства; про обмеження діяльності об'єкта державного санітарно-епідеміологічного нагляду в разі виявлення порушень ним санітарного законодавства, що безпосередньо не впливають негативно на здоров'я людей, але можуть зумовлювати негативний вплив на нього; видавати постанови: про тимчасову заборону чи припинення діяльності об'єкта державного санітарно-епідеміологічного нагляду в разі виявлення порушень ним санітарного законодавства, що можуть негативно вплинути на здоров'я людей, але ці порушення можна усунути здійсненням відповідних заходів; про заборону чи припинення діяльності об'єкта державного санітарно-епідеміологічного нагляду у разі виявлення порушень санітарного законодавства, що негативно впливають на здоров'я людей і не можуть бути усунуті здійсненням відповідних заходів, а також мають інші права.</p>
	<p>Наказ МОЗ від 12.12.2002 „Про удосконалення організації медичної допомоги дітям підліткового віку”</p>	<p>Заклади охорони здоров'я працюють з «неорганізованими дітьми» (які не ходять до шкіл, дитячих садків), безпосередньо відвідують сім'ю і бачать умови проживання і виховання дитини, чого не можуть зробити працівники служб у справах неповнолітніх, кримінальної міліції у справах неповнолітніх опіки і піклування, соціальні працівники, без інформації про порушення прав дитини або умов її утримання.</p>

	<p>Наказ МОЗ від 29.11.2002 „Про удосконалення амбулаторно-поліклінічної допомоги дітям в Україні”</p>	<p>Тому медичні працівники мають вміти: 1) розпізнавати факти насильства і занедбаності, бездоглядності дитини; 2) надавати соціально-медичні, інформаційні, консультативні послуги з проблеми членам сім'ї; 3) спілкуватися з дитиною на предмет виявлення фактів залучення до праці.</p> <p>Медичні працівники можуть здійснювати негайне втручання на захист дитини тільки у вигляді госпіталізації потерпілої дитини. Якщо ж небезпеки для життя дитини нема, вони повідомляють про це інші служби, які здійснюють інспектування сім'ї і вилучення дитини протягом 1 доби. За цей час може трапитися будь-що. Потрібна більша опера-тивність у цьому питанні.</p> <p>В закладах охорони здоров'я проводиться наступна робота:</p> <ul style="list-style-type: none"> - контроль за дотриманням санітарно-гігієнічних норм при організації та здійсненні навчального процесу, санітарно-епідеміологічного стану, організацією хар-чування та фізичного виховання дітей у навчальних закладах (лікар підліткового кабінету, зав. педіатричним відділенням з організації медичної допомоги дітям у навчальних закладах), трудового виховання, позаучбових додаткових занять в групах подовженого дня (медична сестра педіатричного відділення з організації медичної допомоги дітям в навчальних закладах), участі у підготовці та проведенні обов'язкових медичних профілактичних оглядів дітей у навчальних закладах, ДБСТ, школах-інтернатах, притулках для неповнолітніх та інші (лікар підліткового кабінету, управління охорони здоров'я, дитяча міська поліклініка) - проведення просвітницької роботи серед батьків щодо виховання здорової дитини (управління охорони здоров'я), а також вчителів, вихователів, батьків, дітей(міська дитяча поліклініка/поліклінічне відділення) щодо травматизму, профілактики захворювань - контроль за достовірністю реєстрації випадків дитячої смертності, своєчасним інформуванням медичним персоналом про випадки жорстокого поводження та насильства над дітьми, забезпечує облік дітей групи ризику за соціальним фактором, організує і контролює роботу лікувально-профілактичних закладів з цією групою дітей (районний/міський педіатр) - проведення заходів щодо санітарно-гігієнічного виховання населення, пропаганди здорового способу життя, у т.ч. раціонального харчування, посилення рухової активності, боротьби із палінням та іншими шкідливими звичками (дитяча міська поліклініка \поліклінічне від-ділення) - динамічний медичний нагляд за здоровими дітьми, спостереження за станом здоров'я дітей (дитяча міська поліклініка)
--	--	---

	<p>Наказ МОЗ від 29.11.2002 „Про удосконалення амбулаторно-поліклінічної допомоги дітям в Україні”</p>	<ul style="list-style-type: none"> - своєчасне доведення до відомих органів у справах неповнолітніх інформації про випадки насильства, жорстокого ставлення до дітей та перебування неповнолітніх в екстремальних умовах (головний лікар дитячої міської поліклінічної роботи) - своєчасного доведення до відомих заступника головного лікаря з поліклінічної роботи (зав. поліклініки) інформації про випадки насильства, жорстокого ставлення до дітей за повідомленням дільничних лікарів та медичних сестер (зав. педіатричним відділенням дитячої міської поліклініки; з організації медичної допомоги дітям у навчальних закладах) - здійснення перевірки та аналізу якості медичного спостереження дітей з групи ризику за соціальним фактором, багатодітних сімей дільничними педіатрами та дільничними медичними сестрами (зав. педіатричним відділенням дитячої міської поліклініки) - комплекс заходів, передбачених директивними документами, спрямовані на зниження захворюваності, інвалідизації та смертності дітей (лікар-педіатр дільничний) - заходи щодо поведінкової госпіталізації дитини у випадках, коли стан її здоров'я загрожує життю (лікар-педіатр дільничний) - визначення груп ризику дітей за соціальним фактором і забезпечення динамічного спостереження за ними негайного повідомлення адміністрації поліклінікою про випадки насильства, жорстокого ставлення до дітей вдома, перебування неповнолітніх в екстремальних умовах, залишення дітей без батьківського піклування (лікар-педіатр дільничний)
Генеральна прокуратура України		
	<p>Закон України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р.</p>	<p>У здійсненні функції нагляду, в тому числі за правильним виконанням законодавства про працю й охорону праці, прокурор має право:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) безперешкодно, за посвідченням, що підтверджує займану посаду, входити у приміщення державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, підпорядкованості чи приналежності, до військових частин, установ без особливих перепусток, де такі запроваджені; мати доступ до документів і матеріалів, необхідних для проведення перевірки, в тому числі, за письмовою вимогою, й тих, що містять комерційну чи банківську таємницю або конфіденційну інформацію. Письмово вимагати подання в прокуратуру для перевірки зазначених документів та матеріалів, видачі необхідних довідок, у тому числі про операції і рахунки юридичних осіб та інших організацій, для вирішення питань, пов'язаних з перевіркою;

		<p>2) вимагати для перевірки рішення, розпорядження, інструкції, накази та інші акти і документи, одержувати інформацію про стан законності й заходи щодо її забезпечення;</p> <p>3) вимагати від керівників та колегіальних органів проведення перевірок, ревізій діяльності підпорядкованих і підконтрольних підприємств, установ, організацій та інших структур незалежно від форм власності, а також виділення спеціалістів для проведення перевірок, відомчих і позавідомчих експертиз;</p> <p>4) викликати посадових осіб і громадян, вимагати від них усних або письмових пояснень щодо порушень закону. Здійснюючи нагляд за виконанням законів, органи прокуратури не підмінюють органи відомчого управління і контролю і не втручаються в господарську діяльність, якщо така діяльність не суперечить чинному законодавству.</p> <p>При виявленні порушень закону прокурор або його заступник у межах своєї компетенції мають право:</p> <p>1) опротестувати акти Прем'єр-міністра України, Кабінету Міністрів України, уряду Автономної Республіки Крим, міністерств, державних комітетів і відомств, виконавчих і розпорядчих органів місцевих рад, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також рішення і дії посадових осіб;</p> <p>2) вносити подання або протест на рішення місцевих рад залежно від характеру порушень;</p> <p>3) порушувати в установленому законом порядку кримінальну справу, дисциплінарне провадження або провадження про адміністративне правопорушення, передавати матеріали на розгляд громадських організацій;</p> <p>4) давати приписи про усунення очевидних порушень закону;</p> <p>5) вносити подання до державних органів, громадських організацій і посадовим особам про усунення порушень закону та умов, що їм сприяли;</p> <p>6) звертатися до суду або арбітражного суду із заявами про захист прав і законних інтересів громадян, держави, а також підприємств та інших юридичних осіб.</p> <p>Протест прокурора зупиняє дію опротестованого акта і підлягає обов'язковому розгляду відповідним органом або посадовою особою у 10-денний строк після його надходження. Про наслідки розгляду протесту в цей же строк повідомляється прокурору. Письмовий припис підлягає негайному виконанню, про що повідомляється прокурору. У разі подання прокурора з вимогами усунення порушень закону, причин цих порушень і умов, що їм сприяють не пізніш як у місячний строк має бути вжито відповідних заходів для усунення порушень закону, причин та умов, що їм сприяють, а про наслідки повідомлено прокурору. Постанова про порушення дисциплінарного провадження або провадження про адміністративне</p>
--	--	--

Міністерство внутрішніх справ України

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх

ст. 5 Закону України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх"

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх є складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ і створюється на правах самостійного підрозділу в головних управліннях Міністерства внутрішніх справ України в Криму, місті Києві, Київській області, управліннях Міністерства внутрішніх справ міста Севастополя, областей, управліннях внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України на транспорті та Міністерстві внутрішніх справ України. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх зобов'язана:

- проводити роботу щодо запобігання правопорушенням неповнолітніх;
- виявляти, припиняти та розкривати злочини, вчинені неповнолітніми, вживати з цією метою оперативно-розшукових і профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;
- розглядати у межах своєї компетенції заяви і повідомлення про правопорушення, вчинені неповнолітніми;
- здійснювати досудову підготовку матеріалів про правопорушення, вчинені неповнолітніми, провадити дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні неповнолітніх;
- розшукувати неповнолітніх, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади (бродяжать) та спеціальні установи для неповнолітніх;
- виявляти дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво;
- виявляти осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту;
- вести профілактичний облік неповнолітніх правопорушників, інформувати відповідні служби у справах неповнолітніх про необхідність застосування до них запобіжних заходів;
- повертати до місця постійного проживання, навчання або направляти до спеціальних установ для неповнолітніх у термін не більше восьми годин з моменту виявлення неповнолітніх, яких було підкинуто, або які заблукали, або залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади;
- викликати неповнолітніх, їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення і у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом - піддавати їх приводу;
- відвідувати неповнолітніх правопорушників за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками);

		<ul style="list-style-type: none"> - отримувати від підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності відомості, необхідні у зв'язку з матеріалами про правопорушення, що перебувають у її провадженні; - затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях неповно-літніх віком до 14 років, які залишилися без опіки, на період до передачі їх законним представникам або до влаштування у встановленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, - до передачі їх законним представникам або направлення до приймаль-ників-розподільників, але не більш як на вісім годин; - здійснювати згідно з чинним законодавством гласні та негласні оперативно-розшукові заходи з метою розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю; - виявляти, вести облік осіб, які втягують неповнолітніх в антигромадську діяльність; - проводити обшуки, вилучення та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства; - проводити за наявності законних підстав огляд неповнолітніх, речей, які є при них, транспортних засобів; - вилучати документи і предмети, що можуть бути речовими доказами правопорушення або використані на шкоду здоров'ю неповнолітніх; - складати протоколи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, а також їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), які не виконують обов'язків щодо виховання і навчання неповнолітніх; - вносити підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми; - доставляти в органи внутрішніх справ на строк до трьох годин неповнолітніх, які вчинили адміністративне правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин вчинення правопорушення та передачі їх батькам чи особам, які їх замінюють.
<p>Служба дільничних інспекторів міліції</p>	<p>ст. 10 Закону України "Про міліцію"</p>	<p>Міліція у відповідності зі своїми завданнями зобов'язана: забезпечувати в порядку, установленому законодавством України, безпеку осіб, взятих під захист, у випадку надходження від них заяви, звернення керівника відповідного державного органу або одержання оперативної й іншої інформації про загрозу для їх життя, здоров'я, житла або майна.</p>

<p>Управління боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми</p>	<p>Наказ МВС № 931 від 10.10.2005</p>	<p>Боротьба зі злочинами у сферах торгівлі людьми, незаконної міграції та суспільної моралі в різних їх проявах є одним із пріоритетних напрямків у діяльності органів внутрішніх справ держави. З метою підвищення її ефективності керівництвом МВС України в серпні 2005 року прийнято рішення про створення в структурі Міністерства самостійного Департаменту боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, а в обласних ГУМВС, УМВС України відповідних управлінь та відділів.</p> <p>Головними завданнями даної служби блоку кримінальної міліції визначено попередження та виявлення фактів торгівлі людьми, протидія незаконній міграції, злочинам у сфері суспільної моралі, незаконним діям щодо усиновлення (удочеріння), поширенню встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини, виготовленню та розповсюдженню дитячої порнографії в мережі Інтернет, контроль за діяльністю суб'єктів підприємницької діяльності у сфері надання послуг з працевлаштування на роботу за кордоном, суб'єктів туристичної діяльності, шлюбних та модельних агенцій.</p>
<p>Міністерство освіти та науки України</p>		
<p>Інспектор з охорони прав дітей Директор ЗНЗ</p>	<p>„Положення про загальноосвітній навчальний заклад”, ст.59</p>	<p>Захист прав дітей - обов'язок інспекторів з охорони прав дітей в районних управліннях освіти та науки і громадських інспекторів з охорони прав дітей в загальноосвітніх школах (як правило, вчителів цих шкіл).</p> <p>Відповідальність за життя і здоров'я дітей в школі несе директор. З 1 січня 2005 року введена в штатний розклад загальноосвітніх шкіл посада соціального педагога, фінансування якої ще відсутнє. Але саме соціальний педагог повинен виконувати ту роботу, яку виконували на громадських засадах шкільні інспектори з охорони прав дітей.</p> <p>Об'єктом/суб'єктом діяльності соціального педагога в загальноосвітньому закладі виступає, передусім, дитина, підліток учень, а потім вже сім'я. При цьому, перш за все, - дитина, що неспроможна за об'єктивних або суб'єктивних причин самостійно вирішити проблеми “в собі” та складні проблеми з оточуючим середовищем.</p> <p>Головна мета діяльності соціального педагога в загальноосвітньому навчальному закладі (незалежно від його типу і форми власності): професійне сприяння процесам створення оптимальних умов для соціалізації кожного учня.</p> <p>Завданнями соціального педагога в ЗНЗ є:</p> <ul style="list-style-type: none"> - відстеження становлення та розвитку кожної дитячої особистості в умовах мікросоціуму (сім'ї, класного колективу, шкільного колективу в цілому тощо); - забезпечення умов для реалізації прав дитини, в тому числі на соціальний захист;

		<p>- створення необхідних умов в межах навчального закладу для соціальної адаптації кожного учня, реабілітації його (в разі необхідності), корекції та перевиховання (також у разі необхідності);</p> <p>систематичного здійснення профілактичної роботи щодо запобігання відхилень у психологічному та соціальному розвитку дитини, в її поведінці, стані здоров'я, а також в організації її життєдіяльності та дозвілля;</p> <p>- урахування та педагогічно доцільне використання в навчально-виховному процесі можливостей соціальних факторів, які впливають на молоду людину на різних вікових етапах її розвитку протягом перебування в школі;</p> <p>- активне використання педагогічних технологій попередження впливу негативних факторів соціального середовища на становлення особистості.</p> <p>Соціальний педагог в системі загальної середньої освіти є спеціалістом, компетентним з питань надання педагогічної підтримки, допомоги, перш за все, дітям і членам їх сімей; націлений на стимулювання об'єктів / суб'єктів діяльності до самопомоги у сфері захисту своїх законних прав, свобод й інтересів. Зміст діяльності соціального педагога в школі є значно ширшим, ніж окреслено в нормативно-правових документах освіти, має суттєві відмінності від гносеологічного ряду функціональних ознак практичного психолога, хоча й пересікається з ним за причин об'єктивної необхідності у спільній діяльності. У межах школи соціальний педагог співпрацює з практичним психологом щодо вирішення всієї сукупності складних проблем особистості з собою та навколишнім середовищем.</p>
Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту		
Управління у справах сім'ї та молоді		<p>Головними завданнями Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді, Республіканського комітету у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим і служб у справах неповнолітніх є:</p> <p>- розроблення і здійснення самостійно або разом з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, громадськими організаціями заходів щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, запобігання вчиненню ними правопорушень; контроль за виконанням цих заходів;</p> <p>- координація зусиль органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх та організації роботи щодо запобігання бездоглядності і правопо-рушенням серед них;</p>

		<ul style="list-style-type: none"> - здійснення контролю за дотриманням законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності; - ведення державної статистики щодо неповнолітніх відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів; - подання органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, громадським організаціям, громадянам практичної та методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх. <p>Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді, Республіканський комітет у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим і служби у справах неповнолітніх мають право:</p> <ul style="list-style-type: none"> - приймати з питань, віднесених до їх компетенції, рішення, які є обов'язковими для виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, посадовими особами і громадянами; - звертатися у разі порушення прав та інтересів неповнолітніх, а також з питань працевлаштування, подання їм іншої допомоги до відповідних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності; - перевіряти стан виховної роботи з неповнолітніми у навчальних закладах, за місцем проживання, а також на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності, де працюють неповнолітні; - перевіряти умови утримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах для неповнолітніх; - порушувати перед відповідними органами клопотання про застосування передбачених законом санкцій до суб'єктів підприємницької діяльності, засобів масової інформації, які здійснюють продаж порнографічної продукції, пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту; - ставити перед відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про накладення дисциплінарних стягнень на посадових осіб у разі невиконання ними рішень, прийнятих Міністерством України у справах сім'ї, дітей та молоді, Республіканським комітетом у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим, службами у справах неповнолітніх; - визначати потребу регіонів у створенні та функціонуванні спеціальних установ для неповнолітніх.
--	--	--

<p>Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді</p>		<p>Основними завданнями служби є сприяння працевлаштуванню учнівської, студентської та безробітної молоді на тимчасову та сезонну роботу, організація трудових об'єднань молоді. Основними функціями служби є:</p> <ul style="list-style-type: none"> - надання інформаційних послуг з питань працевлаштування; - пошук робочих місць трудовими об'єднаннями молоді; - формування, підготовка та організація діяльності трудових об'єднань молоді; - підготовка та розповсюдження інформаційних матеріалів з питань вторинної зайнятості а організації трудових об'єднань молоді.
<p>Департамент з усиновлення та захисту прав дитини (служби у справах дітей)</p>	<p>ст. 4 Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»</p>	<p>Служби у справах неповнолітніх забезпечують контроль за дотриманням законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах, в установах та організаціях різних форм власності, здійснюють соціальний захист неповнолітніх, які того потребують. Безпосереднє ведення справ та координація діяльності стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на служби у справах неповнолітніх.</p> <p>Служба у справах неповнолітніх:</p> <ul style="list-style-type: none"> - бере участь у здійсненні заходів щодо соціального захисту і захисту прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і несе відповідальність за їх дотримання, а також координує здійснення таких заходів; - оформляє документи на усиновлення і застосування інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначених цим Законом; - оформляє клопотання щодо переведення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на інші форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; - здійснює контроль за умовами влаштування і утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; - здійснює моніторинг діяльності стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; - здійснює інші заходи стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. <p>Для здійснення функцій щодо опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, у складі служби у справах неповнолітніх створюється окремий підрозділ, діяльність якого визначається в установленому порядку.</p> <p>Штатна чисельність такого підрозділу встановлюється залежно від кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, але має становити не менше двох осіб. Служба відповідно до покладених на неї завдань:</p>

	<p>Постанова КМУ 25.11.1999 р. Типове положення про службу у справах неповнолітніх обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації</p>	<ul style="list-style-type: none"> - організовує розроблення і здійснення заходів, спрямованих на поліпшення становища дітей, їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, запобігання бездоглядності і правопорушенням серед неповнолітніх на відповідній території; - забезпечує здійснення на відповідній території профілактичних заходів щодо виявлення та усунення причин і умов, які сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також вивчення позитивного впливу на поведінку окремих неповнолітніх сім'ї, трудових колективів підприємств, установ та організацій усіх форм власності; - надає місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності, громадським організаціям, громадянам у межах своєї компетенції практичну, методичну та консультаційну допомогу і координує їх зусилля у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх та профілактики правопорушень серед них; - контролює і координує діяльність служб у справах неповнолітніх відповідно районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, надає практичну і методичну допомогу, узагальнює та поширює позитивний досвід їх роботи, сприяє підвищенню кваліфікації працівників цих служб; - подає пропозиції до проектів державних та регіональних програм, планів і прогнозів у частині соціального захисту, забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх та запобігання вчиненню ними правопорушень; - забезпечує у межах своєї компетенції контроль за виконанням законодавства щодо соціального захисту неповнолітніх і запобігання вчиненню ними правопорушень, дотриманням законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах, в установах, організаціях усіх форм власності; - здійснює контроль за умовами утримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах для неповнолітніх, організацією виховної роботи у навчальних закладах усіх форм власності та за місцем проживання; - бере участь у правовому вихованні неповнолітніх, забезпечує їх інформування з питань працевлаштування, навчання, оздоровлення та відпочинку, разом з іншими заінтересованими органами сприяє їх працевлаштуванню; - разом з відповідними структурними підрозділами центральних та місцевих органів виконавчої влади, науковими установами організовує і проводить соціологічні дослідження, готує статистичні та інформаційні матеріали про причини і умови вчинення неповнолітніми правопорушень, вивчає і поширює передовий міжнародний досвід з питань соціального захисту неповнолітніх, їх прав та інтересів;
--	--	--

		<ul style="list-style-type: none"> - утворює, реорганізовує і ліквідує притулки для неповнолітніх, погоджує їх утворення іншими організаціями та громадянами; - аналізує стан справ у сфері соціального захисту неповнолітніх, запобігання вчиненню ними правопорушень та подає відповідними органам, підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності пропозиції щодо вдосконалення роботи з неповнолітніми; - організовує і здійснює разом з іншими структурними підрозділами держадміністрації, кримінальною міліцією у справах неповнолітніх заходи щодо соціального захисту неповнолітніх, виявлення причин та умов, що спричиняють дитячу бездоглядність, та профілактики правопорушень серед неповнолітніх; - бере участь в утворенні разом з управлінням охорони здоров'я центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх; - розробляє і подає на розгляд обласної, Київської та Севастопольської міської держадміністрації пропозиції щодо бюджетних асигнувань на реалізацію програм і здійснення заходів соціального захисту неповнолітніх та утримання підпорядкованих їй закладів; - здійснює заходи соціального патронажу щодо неповнолітніх, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк. - готує та подає в установленому порядку статистичну звітність відповідно до законодавства та міжнародних стандартів; - забезпечує розгляд в установленому порядку звернень громадян; - проводить інформаційно-роз'яснювальну роботу в межах своєї компетенції через засоби масової інформації; - здійснює інші функції, які випливають з покладених на неї завдань, відповідно до законодавства.
Місцеві державні адміністрації та місцеві ради у межах відповідної території		
	Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р.	Місцеві державні адміністрації та місцеві ради у межах відповідної території забезпечують державну політику щодо охорони праці, здійснюють контроль за додержанням законодавства
Професійні спілки		
	Кодекс Законів про працю України, п. 12, ст.247	До повноважень виборного органу первинної профспілкової організації на підприємстві, в установі, організації, відноситься здійснення громадського контролю за виконанням власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю та про охорону праці, забезпечення безпечних та нешкідливих умов праці, виробничої санітарії, правильним застосуванням установлених умов оплати праці, а також вимагати усунення виявлених недоліків.

		<p><i>Проблема використання дитячої праці (найгірших форм) в більшій мірі стосується її застосування в неформальному секторі економіки, де профспілковий вплив зведений до мінімуму.</i></p> <p>Зважаючи на це, профспілки, на тих підприємствах де вони присутні, в силі контролювати дотримання норм національного законодавства в сфері праці, в тому числі й використання праці дітей та звертатися до роботодавця з вимогою усунення порушень або недоліків, пов'язаних із застосуванням праці неповнолітніх.</p> <p>Зокрема, виборний орган первинної профспілкової організації повинен слідкувати, зокрема вніши відповідні положення до колективного договору:</p> <ul style="list-style-type: none"> - за зниженням норм виробітку для неповнолітніх; - скороченням робочого часу; - рівністю в оплаті праці; - щорічним проходженням медичного огляду; - за правильністю надання відпустки неповнолітнім; - недопущенням використання праці дітей в нічний час, надурочних робіт і робіт у вихідні дні; - недопущенням залучення дітей для виконання важких робіт, робіт із шкідливими та небезпечними умовами праці.
Громадські організації		
	<p>Закон України «Про об'єднання громадян»</p> <p>Вносити пропозиції до органів влади і управління;</p> <ul style="list-style-type: none"> - розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі; - засновувати засоби масової інформації. 	<p>Для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, зареєстровані об'єднання громадян користуються правом:</p> <ul style="list-style-type: none"> - виступати учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові і немайнові права; - представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних та громадських органах; - брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо); - ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші об'єднання громадян, надавати допомогу в їх створенні; - створювати установи та організації; - одержувати від органів державної влади і управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань; <p>вносити пропозиції до органів влади і управління;</p> <ul style="list-style-type: none"> - розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі; - засновувати засоби масової інформації.

	Болгарія	Молдова	Румунія	Україна
Загальний закон про захист дитини	Закон про захист дитини (2000)	Закон про права дитини, №338-ХІІІ, 15.12.1994	Закон про захист і забезпечення прав дитини, №272, 23.06.2004	Закон «Про захист дитинства», №2402-ІІІ від 26 квітня 2001 (з поправками від лютого 2005 щодо НФДП та роботу для дітей працездатного віку)
Закон про освіту	Закон про захист дитини (2000)	Закон про права дитини, №338-ХІІІ, 15.12.1994	Закон про захист і забезпечення прав дитини, №272, 23.06.2004	Закон «Про захист дитинства», №2402-ІІІ від 26 квітня 2001 (з поправками від лютого 2005 щодо НФДП та роботу для дітей працездатного віку)
Мінімальний вік для прийняття на роботу	16 років (Кодекс законів про працю, 1986)	16 років або 15 років за згодою батьків (Кодекс законів про працю, 2003)	16 років або 15 років за згодою батьків (Кодекс законів про працю, опублікований 05.02.2003, з поправками від 18.09.2006)	16 років (Кодекс законів про працю, 1971)
Відповідні положення кримінального кодексу + закон про торгівлю людьми з відповідними покараннями	Кримінальний кодекс/ Розділи ІІ та ІV/ 1968; Закон про боротьбу з торгівлею людьми/ 2003 Стаття 159а/2: ув'язнення на термін від 2 до 10 років та штраф до десяти тисяч левів; Кримінальний кодекс, 18.04.2002 Примітка: дитина несе кримінальну відповідальність з 14 років.	Кримінальний кодекс від 18.04.2002, Розділи ІІІ-ІVІ Примітка: дитина несе кримінальну відповідальність з 12 років. Стаття 168: примусова праця - ув'язнення на термін до 3 років та штраф від 200 до 500 умовних одиниць (1 умовна одиниця = 20 молдовських левів); Стаття 167: рабство та умови, подібні	Кримінальний кодекс, опублікований і набув чинності 16.04.1997, з поправками від 12.07.2006, що набрали чинності 11.08.2006 Примітка: дитина несе кримінальну відповідальність з 14 років. Стаття 190: рабство ув'язнення на термін від 3 до 10 років та поразка у правах; Стаття 191: примусова праця ув'язнення на термін від 1 до 3 років; Стаття 198:	Закон про Кримінальний кодекс України, №2341-14, 5 квітня 2001 року Вік кримінальної відповідальності 16 років (14 років у випадку серйозного злочину). Стаття 149: Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини ув'язнення на термін до 15 років (залежно від обтяжуючих обставин); Стаття 150: Експлуатація дітей ув'язнення на термін до 5 років (залежно від обтяжуючих обставин); Стаття 303: Сулгенерство або втягнення особи в заняття проституцією ув'язнення на термін від 3 до 5 років; Стаття 304: Втягнення

⁵² Матеріали з посібника МОП «Організація моніторингу дитячої праці в Україні», підготовленого міжнародним жіночим правозахисним центром «ЛаСтрада-Україна» спільно з Державною інспекцією праці та Державним департаментом з усунювання та захисту прав дітей в рамках проекту МОП-ІПЕК в Україні «Посилення потужностей місцевих комітетів дій задля попередження торгівлі дітьми/людьми, їх участь у системі моніторингу дитячої праці та сприяння реінтеграції жертв у двох пілотних областях України: Донецькій та Херсонській», (2005-2006), 2006

<p>до рабства штраф від 200 до 600 умовних одиниць або ув'язнення на термін від 3 до 10 років;</p> <p>Стаття 206: Торгівля дітьми ув'язнення на термін від 10 років до довічного;</p> <p>Стаття 210: залучення дітей до збройних конфліктів штраф від 200 до 600 умовних одиниць або ув'язнення на термін від 2 до 5 років;</p> <p>Статті 171-175, та 201: Гвалтування та інші сексуальні акти ув'язнення на термін від 3 років до довічного.</p> <p>Стаття 208: Залучення дітей до нелегальної діяльності ув'язнення на термін від 5 до 10 років.</p> <p>Закон про запобігання та протидію торгівлі людьми, №241-XVI, 20.10.2005</p>	<p>сексуальні стосунки з неповнолітнім ув'язнення на термін від 3 до 25 років та поразка у правах (залежно від обтяжуючих обставин);</p> <p>Стаття 306: Неналежне поводження з дитиною ув'язнення на термін від 3 до 15 років та поразка у правах;</p> <p>Стаття 312: Торгівля наркотиками ув'язнення на термін від 3 до 25 років та поразка у правах (залежно від обтяжуючих обставин);</p> <p>Стаття 326: Жебрацтво ув'язнення на термін від 1 місяця до 3 років</p> <p>Стаття 328: Проституція ув'язнення на термін від 3 місяців до 3 років</p> <p>Стаття 329: Сутенерство з використанням дітей ув'язнення на термін від 5 до 18 років та поразка у правах;</p> <p>Закон про запобігання та протидію торгівлі людьми, №678 опублікований та набув чинності 11.12.2001, з поправками від 13.10.2005;</p> <p>Стаття 13: ув'язнення на термін від 5 до 25 років та поразка у правах (залежно від обтяжуючих обставин);</p> <p>Закон про запобігання та протидію порнографії, опублікований 20.05.2003 та введений в дію 19.06.2003, з поправками від 18.11.2003</p> <p>Стаття 10: ув'язнення на</p>	<p>Стаття 309: Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту ув'язнення на термін від 5 до 8 років;</p> <p>Закон про внесення поправок до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за торгівлю людьми та примушення до проституції, №3316-IV від 12 січня 2006 року</p> <p>якщо жертва віком 15-18 років ув'язнення на термін від 5 до 12 років,</p> <p>якщо жертва молодша 14 років ув'язнення на термін від 8 до 15 років</p>	
---	---	--	--

	<p>Указ №6 від 24.07.2006 про умови надання дозволу на роботу осіб, що не досягли 18-річного віку, та про перелік небезпечних професій</p>	<p>Проект переліку шкідливих видів праці буде подано на затвердження Національної комісії з консультацій та колективної угоди, як складову Колективної конвенції про ліквідацію найгірших форм дитячої праці та Плану дій Комісії на 2007 рік</p>	<p>Проект переліку шкідливих видів праці, соціальної солідарності та сім'ї. останній проект, що включає рекомендації МОП, буде обговорено публічно та подано на остаточне затвердження уряду</p>	<p>прав дитини, №272 Статті 132 та 133: Використання жебрацтва дітей ув'язнення на термін від 1 до 7 років (залежно від обтяжуючих обставин)</p>	<p>Перелік шкідливих видів праці</p> <p>Перелік важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я, №46 від 31 березня 1994 року. У 2006 році перелік було переглянуто Інспекцією праці та наразі новий проект переліку вивчається Національною тристоронньою радою із соціально-економічних питань Секретаріату Президента</p>
--	--	---	--	--	---

Таблиця 1 Положення Кримінального кодексу України щодо криміналізації дій, пов'язаних зі злочинами проти дітей

	Статті Кримінального Кодексу України
Продаж	Ст. 149;
Інша оплатна передача	Ст. 149; зловживання опікунськими правами ст. 167, підміна дитини ст. 148
Інші незаконні дії, вчинені щодо особи	Ст.149; незаконне позбавлення волі або викрадення дитини ст. 146; захоплення дітей в заручники ст. 147; підміна дитини ст. 148; зловживання опікунськими правами ст. 167
Передача іншій особі	Ст.149; незаконне позбавлення волі або викрадення дитини ст. 146; підміна дитини ст. 148; зловживання опікунськими правами ст. 167
Сексуальна експлуатація	Ст. 149; експлуатація дітей ст. 150; сексуальна експлуатація неповнолітніх, використання їх у порнобізнесі ч. 2 ст.150; статеві злочини проти дітей ст. 155, 156; проституція, примушування чи втягнення до заняття проституцією ч. 3 ст. 303; створення місць розпусти і звідництво, вчинене із залученням неповнолітнього ч. 3 ст. 302
Використання в порнобізнесі	Ст. 149; експлуатація дітей ст. 150; статеві злочини проти дітей ст. 155, 156
Втягнення у злочину діяльність	Ст.149; втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність ст. 304; проституція, примушування чи втягнення до заняття проституцією ч. 3 ст. 303; створення місць розпусти і звідництво, вчинене із залученням неповнолітнього ч. 3 ст. 302; незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені із залученням малолітнього або малолітньої ч. 3 ст. 307
Залучення в боргову кабалу	Ст.149; захоплення дітей в заручники ст. 147
Усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях	Ст.149; підміна дитини ст.148; незаконна посередницька діяльність або інші незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) дитини ст. 169 незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені із залученням малолітнього або малолітньої ч. 3 ст. 307

⁵⁶ Матеріали з посібника МОП «Організація моніторингу дитячої праці в Україні», підготовленого міжнародним жіночим правозахисним центром «ЛаСтрада-Україна» спільно з Державною інспекцією праці та Державним департаментом з усиновлення та захисту прав дітей в рамках проекту МОП-ІПЕК в Україні «Посилення потужностей місцевих комітетів дій задля попередження торгівлі дітьми/людьми, їх участь у системі моніторингу дитячої праці та сприяння реінтеграції жертв у двох пілотних областях України: Донецькій та Херсонській», (2005-2006), 2006

Використання у збройних конфліктах	Ст.149
Експлуатації праці	Ст.149; експлуатація дітей ст. 150
Трансплантація органів	Ст.149; Насильницьке донорство ст. 144
Примушення до жебрацтва	втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність ст. 304; експлуатація дітей ст. 150 зловживання опікунськими правами ст. 167
Використання для виробництва та розповсюдження наркотичних речовин	незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені із залученням малолітнього або малолітньої ч. 3 ст. 307
Використання для залучення інших дітей у злочинну діяльність	втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність ст. 304; проституція, примушування чи втягнення до заняття проституцією ч. 3 ст. 303; створення місць розпусти і звідництво, вчинене із залученням неповнолітнього ч. 3 ст. 302; незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, вчинені із залученням малолітнього або малолітньої ч. 3 ст. 307 ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів ст.301
Примушування та насильство	умисне вбивство дітей ст. 115, 116; доведення дітей до самогубства ст. 120; нанесення тілесних ушкоджень ст. 121, 125; побої і мордування ст. 126; катування ст. 127; незаконне позбавлення волі або викрадення дитини ст. 146; сексуальна експлуатація неповнолітніх, використання їх у порнобізнесі ч. 2 ст. 150; статеві злочини проти дітей ст. 155, 156; спонукання неповнолітніх до застосування допінгу ст. 323; схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів ст. 324; організація або утримання місць для неповнолітніх з метою незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із залученням неповнолітнього ч. 2 ст. 317 схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів ст.315, ч.2
Вербування	залишення у небезпеці ст. 135; підміна дитини ст. 148; зловживання опікунськими правами ст. 167 схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів ст.315, ч.2
Порушення договору про працю	Ст. 172 Грубе порушення законодавства про працю

Таблиця 2 Положення Кодексу законів про працю України, якими регулюється праця неповнолітніх

Стаття КЗпПУ	Коментар
<p>Стаття 24. Укладення трудового договору</p> <p>Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим при укладенні трудового договору з неповнолітнім (стаття 187 цього Кодексу);</p> <p>При укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, - також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та інші документи.</p> <p>Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу.</p> <p>Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівника фактично було допущено до роботи.</p> <p>Забороняється укладення трудового договору з громадянином, якому за медичним висновком запропонована робота протипоказана за станом здоров'я.</p>	<p>Стаття 24 КЗпП передбачає укладання трудового договору, як правило, у письмовій формі. Звичайною після формулювання правила є зазначення на виняток з цього правила. Після викладу правила в статті перелічено випадки, коли воно є обов'язковим, у зв'язку з чим саме правило втратило ознаку обов'язковості.</p>
<p>Стаття 26. Випробування при прийнятті на роботу</p> <p>При укладенні трудового договору може бути обумовлене угодою сторін випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Умова про випробування повинна бути застережена в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу.</p> <p>В період випробування на працівників поширюється законодавство про працю. Випробування не встановлюється при прийнятті на роботу: осіб, які не досягли вісімнадцяти років; молодих робітників після закінчення професійних навчально-виховних закладів; інвалідів, направлених на роботу відповідно до рекомендації медико-соціальної експертизи.</p>	<p>З метою перевірки відповідності працівника роботі, на яку він приймається, при укладанні трудового договору може бути встановлене випробування. Випробування не може встановлюватися при прийнятті на роботу працівників, зазначених у статті, що коментується, а також в інших випадках, коли спеціальними нормативними актами встановлення випробування заборонене.</p>
<p>Стаття 51. Скорочена тривалість робочого часу.</p> <p>Скорочена тривалість робочого часу встановлюється: для працівників віком від 16 до 18 років - 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) - 24 години на тиждень.</p> <p>Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченої в абзаці першому цього пункту для осіб відповідного віку.</p>	<p>Скорочена тривалість робочого часу для працівників віком від 16 до 18 років складає 36 годин на тиждень. Для працівників віком від 15 до 16 років, а також для учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул, робочий час встановлений скороченою тривалістю (24 години на тиждень). З урахуванням частини третьої ст. 194 КЗпП під учнями належить розуміти учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ і середніх спеціальних навчальних закладів (за термінологією Закону „Про освіту” вищих навчальних закладів відповідних рівнів акредитації).</p> <p>В статті буквально говориться про тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час. Вона не може перевищувати половини максимальної</p>

	<p>тривалості робочого часу, встановленого для осіб відповідного віку. Оскільки особи, зазначені в п.1 ст. 51 КЗпП, можуть мати різний вік, то і половина максимальної тривалості робочого часу буде дорівнювати 12 годинам (для осіб віком від 14 до 15 і від 15 до 16 років), 18 годинам (для осіб віком від 16 до 18 років) на тиждень. Зазначена тривалість робочого часу не є тривалістю скороченого робочого часу, встановленого законодавством. Це передбачена законодавством максимальна тривалість неповного робочого часу цієї категорії працівників. Тому робота протягом цього часу оплачується пропорційно, тобто при зазначеній тривалості робочого часу виплачуватися працівникам буде не повна тарифна ставка (оклад), а тільки її половина чи відповідна менша її частина, якщо тривалість робочого часу буде менше встановленої межі тривалості неповного робочого часу.</p>
<p>Стаття 187. Права неповнолітніх у трудових правовідносинах Неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.</p>	<p>Ця стаття легалізує пільги для неповнолітніх у сфері охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці, які можуть бути встановлені не лише законами, але й підзаконними актами. Відсутність зазначення в цій статті на можливість встановлення пільг для неповнолітніх шляхом внесення відповідних умов в угоди, колективні договори, ні в якому разі не означає, що пільги для неповнолітніх не можуть встановлюватись в такий спосіб.</p>
<p>Стаття 188. Вік, з якого допускається прийняття на роботу не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років. За згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.</p>	<p>Допускається також прийняття на роботу осіб, які досягли чотирнадцятого віку. При цьому прийняття на роботу повинно відповідати ряду умов:</p> <ul style="list-style-type: none"> - прийняттю на роботу відповідно до частини третьої ст.188 КЗпП підлягають учні загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів. Відповідно до сьогоднішньої класифікації до цієї категорії можуть бути віднесені і студенти вищих навчальних закладів першого та другого рівнів акредитації; - прийняття на роботу допускається для виконання легкої роботи, яка не завдає шкоди здоров'ю неповнолітньому; - робота не повинна порушувати процес навчання і повинна виконуватися у вільний від навчання час; повинна бути отримана згода одного із батьків або осіб, що їх замінують.
<p>Стаття 189. Облік працівників, які не досягли вісімнадцяти років На кожному підприємстві, в установі, організації має вестися спеціальний облік працівників, які не досягли вісімнадцяти років, із зазначенням дати їх народження.</p>	<p>Ця стаття зобов'язує власників вести спеціальний облік неповнолітніх із зазначенням дати їх народження. Ніяких більш конкретних правил з цього приводу законодавство не встановлює. Наявність такого обліку дає можливість встановити коло працівників, які на певну дату користуються пільгами як неповнолітні, а також дату, з якої той чи інший працівник втрачає такі пільги. Державні органи, які здійснюють нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, в тому числі і норм про охорону праці, мають право вимагати, щоб їм були надані документи, які ведуться на підприємстві в порядку обліку</p>

	працівників, які не досягли вісімнадцятирічного віку. Таке ж право мають інші державні органи відповідно до їх компетенції.
<p>Стаття 190. Роботи, на яких забороняється застосування праці осіб молодше вісімнадцяти років</p> <p>Забороняється застосування праці осіб молодше вісімнадцяти років на важких роботах і на роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах.</p> <p>Забороняється також залучати осіб молодше вісімнадцяти років до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми.</p> <p>Перелік важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, а також граничні норми підймання і переміщення важких речей особами молодше вісімнадцяти років затверджуються Міністерством охорони здоров'я України за погодженням із Державним комітетом України по нагляду за охороною праці.</p>	<p>Ця стаття повністю забороняє застосування праці дітей на підземних роботах.</p> <p>Забороняється використання праці неповнолітніх на важких роботах, на роботах із шкідливими і небезпечними умовами праці незалежно від форм власності та галузевої належності підприємства.</p> <p>Перелік важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосовувати працю неповнолітніх, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 31.03.94. №46.</p> <p>Прийняття неповнолітніх на навчання за спеціальностями, зазначеними у Переліку важких робіт, робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх, допускається лише за умови досягнення ними 18-річного віку на момент закінчення навчання.</p> <p>Положення про порядок трудового і професійного навчання неповнолітніх професіям, пов'язаним з роботами з шкідливими та важкими умовами праці, а також з роботами підвищеної небезпеки, затверджене наказом Держнаглядохоронпраці від 15.12.2003 № 244.</p> <p>Відповідно до частини другої ст.190 КЗпП Міністерство охорони здоров'я затвердило граничні норми підймання і переміщення важких речей неповнолітніми від 23.03.96. №56. Цим нормативним актом встановлено, що неповнолітні не можуть призначатися на роботи, пов'язані виключно з підйманням, утриманням або переміщенням важких речей.</p>
<p>Стаття 191. Медичні огляди осіб молодше вісімнадцяти років.</p> <p>Усі особи молодше вісімнадцяти років приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення 21 року, щороку підлягають обов'язковому медичному оглядові.</p>	<p>Ця стаття встановлює обов'язкові попередні та щорічні медичні огляди, поширюється на неповнолітніх, а також на осіб, які не досягли 21 року.</p> <p>Порядок медичного огляду визначається Положенням про медичний огляд працівників певних категорій від 31.03.94. № 45.</p> <p>Власник щорічно зобов'язаний видавати наказ про проведення медичних оглядів працівників, у тому числі осіб, які не досягли 21 року, призначати відповідальних за це осіб, забезпечувати проведення медоглядів у строки, погоджені з лікувально-профілактичною установою і визначені в наказі. Медогляд проводиться за рахунок підприємства. За вже працюючими особами до 21 року за період медичного огляду зберігається середня заробітна плата. За час проведення медогляду при прийнятті на роботу виплата заробітної плати законодавством не передбачена.</p>
<p>Стаття 192. Заборона залучати працівників молодше вісімнадцяти років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні.</p> <p>Забороняється залучати працівників молодше вісімнадцяти років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні.</p>	<p>Ні згода працівника, ні будь-які інші умови не можуть бути підставою для залучення неповнолітніх до нічних і надурочних робіт та робіт у вихідні дні. Під нічними роботами маються на увазі роботи, які здійснюються з 22 години до 6 години ранку за місцевим часом. Заборона залучення до надурочних робіт не поширюється на роботи, що виконуються після закінчення робочого часу у</p>

	<p>зв'язку з режимом ненормованого робочого дня, оскільки такі роботи не кваліфікуються як надурочні. Робота у вихідні дні означає роботу в дні, які є для неповнолітніх вихідними за належне затвердженим графіком, а не загальні вихідні дні і не вихідні дні підприємства.</p>
<p>Стаття 193. Норми виробітку для молодих робітників Для робітників віком до вісімнадцяти років норми виробітку встановлюються виходячи з норм виробітку для дорослих робітників пропорційно скороченому робочому часу для осіб, що не досягли вісімнадцяти років. Для молодих робітників, які поступають на підприємство, в організацію після закінчення загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних навчальних закладів, курсів, а також для тих, що пройшли навчання безпосередньо на виробництві, в передбачених законодавством випадках і розмірах та на визначені ним строки можуть затверджуватись знижені норми виробітку. Ці норми затверджуються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з профспілковим комітетом.</p>	<p>Норми виробітку на робочий день (зміну) для робітників, які не досягли 18-річного віку, встановлюються пропорційно скороченню робочого часу. Застосовувати для оплати праці неповнолітніх денні (змінні) норми виробітку, встановлені для дорослих робітників, частина перша ст.193 КЗпП непрямо забороняє. Однак годинні норми виробітку для неповнолітніх застосовуються ті ж, що й для повнолітніх. За загальним правилом, праця неповнолітніх при відрядній формі заробітної плати оплачується за звичайними відрядними розцінками, оскільки за період скорочення робочого часу їм провадиться доплата відповідно до правил ст.194 КЗпП. Зниження норм виробітку для молодих робітників відповідно до частини другої ст. 193 Кзпп допускається не лише до досягнення 18-річного віку, але й після досягнення цього віку, якщо молодий робітник влаштувався на роботу після закінчення загальноосвітньої школи, професійно-технічного навчального закладу або курсів, або пройшов навчання безпосередньо на виробництві. Зниження норм виробітку підприємство має право реалізовувати не лише за рахунок власних коштів. Витрати підприємств у зв'язку із зниженням норми виробітку і відповідним підвищенням відрядних розцінок відносяться на валові витрати. Затвердження знижених норм виробітку провадиться власником за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації, що відповідає загальному порядку затвердження норм виробітку (ст.96 КЗпП). Зниження норм виробітку допускається в низці випадків, встановлених актами законодавства Союзу РСР, які зберегли свою чинність в Україні. Колективним договором може передбачатись зниження норм виробітку для молодих робітників і в інших випадках. Знижені норми виробітку для молодих робітників є підставою для обчислення відрядної розцінки. При визначенні відрядної розцінки в таких випадках повна тарифна ставка, встановлена для відповідного розряду відповідної спеціальності ділиться на знижену норму виробітку. Одержана в такий спосіб відрядна розцінка використовується для визначення розміру відрядного заробітку всіх молодих робітників. Визначення відрядного заробітку неповнолітніх робітників на підставі підвищених розцінок не позбавляє їх права на доплату.</p>
<p>Стаття 194. Оплата праці працівників молодше вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи Заробітна плата працівникам молодше вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості</p>	<p>Скорочення робочого часу для неповнолітніх означає, що їх скорочений робочий час оплачується за тією ж тарифною ставкою (тим же посадовим окладом), що й нормальний робочий день дорослого працівника тієї ж спеціальності, кваліфікації та за інших рівних умов.</p>

<p>щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи.</p> <p>Праця працівників молодше вісімнадцяти років, допущених до відрядних робіт, оплачується за відрядними розцінками, встановленими для дорослих працівників, з доплатою за тарифною ставкою за час, на який тривалість їх щоденної роботи скорочується порівняно з тривалістю щоденної роботи дорослих працівників.</p> <p>Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати.</p>	<p>При зниженні норми виробітку пропорційно підвищуються відрядні розцінки для молодих працівників.</p> <p>Якщо учні загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів працюють у вільний від навчання час, то до них застосовується норма робочого часу відповідно до їх віку. За відпрацювання цієї норми робочого часу їм повинна виплачуватися повна тарифна ставка (заробіток за відпрацьований час, доплата до тарифної ставки). За відповідну тривалість неповного робочого часу їм виплачується відповідна частина тарифної ставки (посадового окладу).</p>
<p>Стаття 195. Відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років</p> <p>Щорічні відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років надаються у зручний для них час.</p> <p>Щорічні відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років повної тривалості у перший рік роботи надаються за їх заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації.</p>	<p>Щорічна відпустка для неповнолітніх встановлена тривалістю 31 календарний день (частина друга ст.75 КЗпП; частина восьма ст.6 Закону України «Про відпустки»).</p> <p>Право на використання відпустки в зручний час означає, що при складанні графіків надання відпусток власник і виборний орган первинної профспілкової організації зобов'язані запитати побажання працівника щодо часу надання відпустки і відобразити це побажання у графіку відпусток.</p> <p>За перший рік роботи відпустка неповнолітньому повинна бути надана за його заявою до настання шестимісячного терміну безпосередньої роботи на даному підприємстві. При цьому надається відпустка повної тривалості (а не пропорційно відпрацьованому часу).</p>
<p>Стаття 198. Обмеження звільнення працівників молодше вісімнадцяти років</p> <p>Звільнення працівників молодше вісімнадцяти років з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою районної (міської) комісії в справах неповнолітніх. При цьому звільнення з підстав, зазначених в пунктах 1, 2 і 6 статті 40 цього Кодексу, провадиться лише у виняткових випадках і не допускається без працевлаштування.</p>	<p>Постановою Кабінету Міністрів затверджені Типове положення про службу у справах неповнолітніх обласної, Київської, Севастопольської міської державної адміністрації і Типове положення про службу у справах неповнолітніх районної, районної в містах Києві і Севастополі державної адміністрації. Цими нормативно-правовими актами прямо не передбачено погодження звільнення неповнолітніх зі службами у справах неповнолітніх.</p> <p>Відсутність згоди служби у справах неповнолітніх на звільнення повинне кваліфікуватися як звільнення працівника без законної підстави та тягне поновлення його на роботі. Водночас не буде суперечити закону одержання подальшої (після звільнення працівника) згоди служби у справах неповнолітніх на звільнення.</p>
<p>Стаття 199. Розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків або інших осіб</p> <p>Батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.</p>	<p>Пред'явлення батьками, усиновителями і піклувальниками вимоги про розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі строкового, повинне супроводжуватися наданням відомостей і доказів того, що продовження дії трудового договору загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.</p> <p>Відповідна стаття не передбачає надання згоди виборного органу первинної профспілкової організації, а також права на виплату вихідної допомоги.</p>

Список 1 Перелік законодавчих та нормативно-правових актів, які спрямовані на охорону дитинства в Україні, зокрема на захист від торгівлі дітьми з метою трудової та сексуальної експлуатації

Закони України та документи, прийняті Верховною Радою України

- Закон України „Про охорону дитинства”, статті 10, 32, від 26 квітня 2001р. № 2402-3.
 Закон України „Про попередження насильства в сім'ї” від 15 листопада 2001р. № 2789-III
 Закон України „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” від 21 червня 2001р. № 2558-III.
 Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про державну допомогу сім'ям з дітьми” від 22 березня 2001р. № 2334-III.
 Закон України „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям” від 01 червня 2000р. № 1768-III
 Закон України „Про освіту” (введений в дію Постановою Верховної Ради України № 1144 -12 від 04 червня 1991р., із змінами та доповненнями).
 Декларація „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” від 15 грудня 1992р. №2859.
 Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 05 лютого 1993р. №2998-XII.
 Закон України „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” від 24 січня 1995р. № 20 із змінами та доповненнями.
 Закон України „Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини” від 16 липня 1999р. № 1007-XIV
 Закон України „Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції дитячої порнографії” від 3 квітня 2003р. № 716-IV.
 Закон України „Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці №182 „Про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці” від 5 жовтня 2000р. № 2022-III.
 Сімейний кодекс України (вступив в силу 1 січня 2004р.).
 Кримінальний кодекс України (вступив в силу 1 вересня 2001р.).
 Закон України „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” від 13 січня 2005р. № 2342-IV.
 Закон України „Про внесення змін до статті 177 Сімейного кодексу України і статті 32 Цивільного кодексу України” від 02.06.2005р. № 2620-IV.
 Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про охорону дитинства” (щодо визначення та заборони найгірших форм дитячої праці) від 03 лютого 2005р. № 2414-IV.
 Закон України „Про внесення змін до статті 5 Закону України „Про охорону дитинства” (в частині регламентації діяльності комп'ютерних клубів, ігрових закладів) від 11 січня 2005р. № 2304-IV.
 Закон України „Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо Центру з усиновлення дітей” (від 16.11.05 № 3097-IV), на виконання якого повноваження щодо усиновлення дітей від Центру з усиновлення дітей при МОН передається до урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини, який створюється у складі Мінсім'ямолодьспорту.
 Закон України «Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 роки"» від 27 липня 2007р.

Укази Президента України

- „Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики” від 04 грудня 1996р. №1165/96.
 „Про затвердження Заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків” від 17 жовтня 1997р. № 1153/97.
 „Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики безпритульності та правопорушень серед дітей, їхньої соціальної реабілітації в суспільстві” від 18 березня 1998р. №200/98.
 „Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001-2005 роки” від 25 грудня 2000р. №1375/2000.
 „Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконаленню взаємодії правоохоронних та інших органів виконавчої влади в їх розшуку” від 18 січня 2001р. №20/2001.
 „Про затвердження Державної програми запобігання дитячій бездоглядності на 2003-2005 роки” від 25 грудня 2002р. №1376/2002.
 „Про додаткові заходи щодо забезпечення виконання національної програми „Діти України” на період до 2005 р.” від 24 січня 2001р. №42/2001.
 „Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” та „Про проведення у 2006 році Року захисту прав дитини” від 11 липня 2005р. №1086.
 «Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей» від 4 травня 2007 р. №376/2007.

Постанови Кабінету Міністрів України

- «Національна програма планування сім'ї» від 13 вересня 1995р. №736.
 «Про затвердження правил оформлення і видачі паспортів громадянам України для виїзду за кордон та проїзних документів дитини, їх тимчасового отримання та вилучення» від 31 березня 1995р. №231.
 „Про подальший розвиток мережі центрів соціальних служб для молоді та підвищення ефективності їх діяльності” від 21 січня 1998р. №63.

„Про комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні” від 20 березня 1998 р. №348.

„Про поліпшення матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування” від 16 червня 1998 р. №909.

„Про програму запобігання торгівлі жінками та дітьми” від 25 вересня 1999р. №1768.

„Про стан реалізації державної молодіжної політики” від 18 червня 1999р. №1059.

«Національна програма профілактики СНІДу на 2001-2003 роки» від 11 липня 2001р. №970.

„Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу” від 26 квітня 2002р. №564.

„Про Комплексну програму протидії торгівлі людьми в Україні» від 05 червня 2002р. №766.

„Про затвердження Порядку стягнення аліментів на дитину (дітей) у разі виїзду одного з батьків для постійного проживання в іноземній державі, з якою не укладено договір про надання правової допомоги” від 19 серпня 2002р. №1203.

„Про затвердження порядку повернення дітей-іноземців до місць їх постійного проживання” від 26 вересня 2002р. №142.

„Про затвердження Типового положення про центр реабілітації для осіб, які постраждали від торгівлі людьми” від 27 червня 2003р. №987.

„Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей” від 28 січня 2004р. №87.

„Про Типове положення про соціально-реабілітаційний центр дитяче містечко” від 27 грудня 2005р. N1291.

„Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошової винагороди батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом „гроші ходять за дитиною” від 06 лютого 2006р. №106.

«Про затвердження Типового положення про СОС-дитяче містечко» від 15 березня 2006р. N310.

«Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки» від 11 травня 2006р. N623.

«Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року» від 19 лютого 2007р. N244.

„Про затвердження Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року» від 7 березня 2007р. N410.

Розпорядження Кабінету Міністрів України

„Про затвердження Концепції запобігання та викорінення найгірших форм праці дітей» від 16 червня 2003р. №364-р.

„Про затвердження плану заходів щодо реалізації положень Концепції запобігання та викорінення найгірших форм праці дітей” від 29 жовтня 2003р. №648-р.

«Про затвердження заходів щодо виконання у 2006 році Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004-2008 роки» від 26 червня 2006р. N362-р.

- 1. Дитина самотня, далеко від дому та родини**
- 2. Дитина за руку з незнайомим дорослим**
- 3. Дитина свариться з іншою дитиною**
- 4. Дитина несе два важких відра**
- 5. Дитина жебракує на вулиці**
- 6. Дитина намагається відібрати у дівчинки її улюблену іграшку (Віддай мені свою іграшку!)**
- 7. Дорослий гримає на дитину**
- 8. Група дітлахів, що граються разом**
- 9. Дитина що отримує комплімент від дорослого за малюнок**
- 10. Дитина, яку б'є інша дитина**

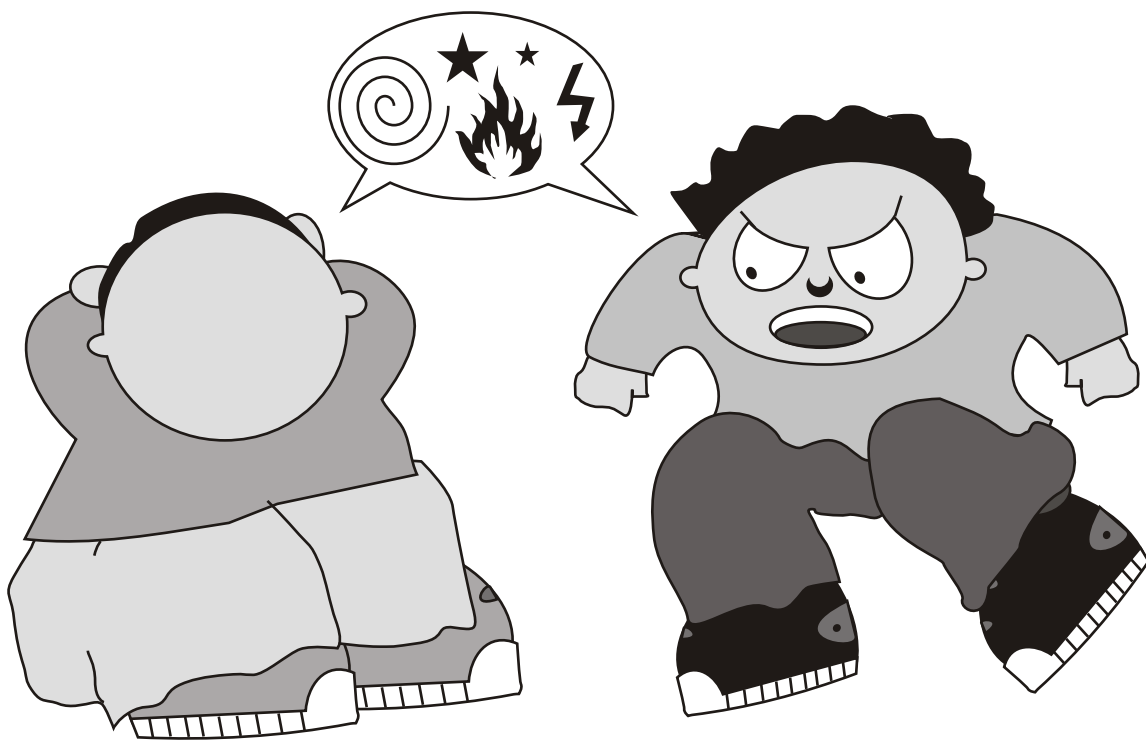

1. Дитина самотня, далеко від дому та родини

2. Дитина за руку з незнайомим дорослим

3. Дитина свариться з іншою дитиною

4. Дитина несе два важких відра

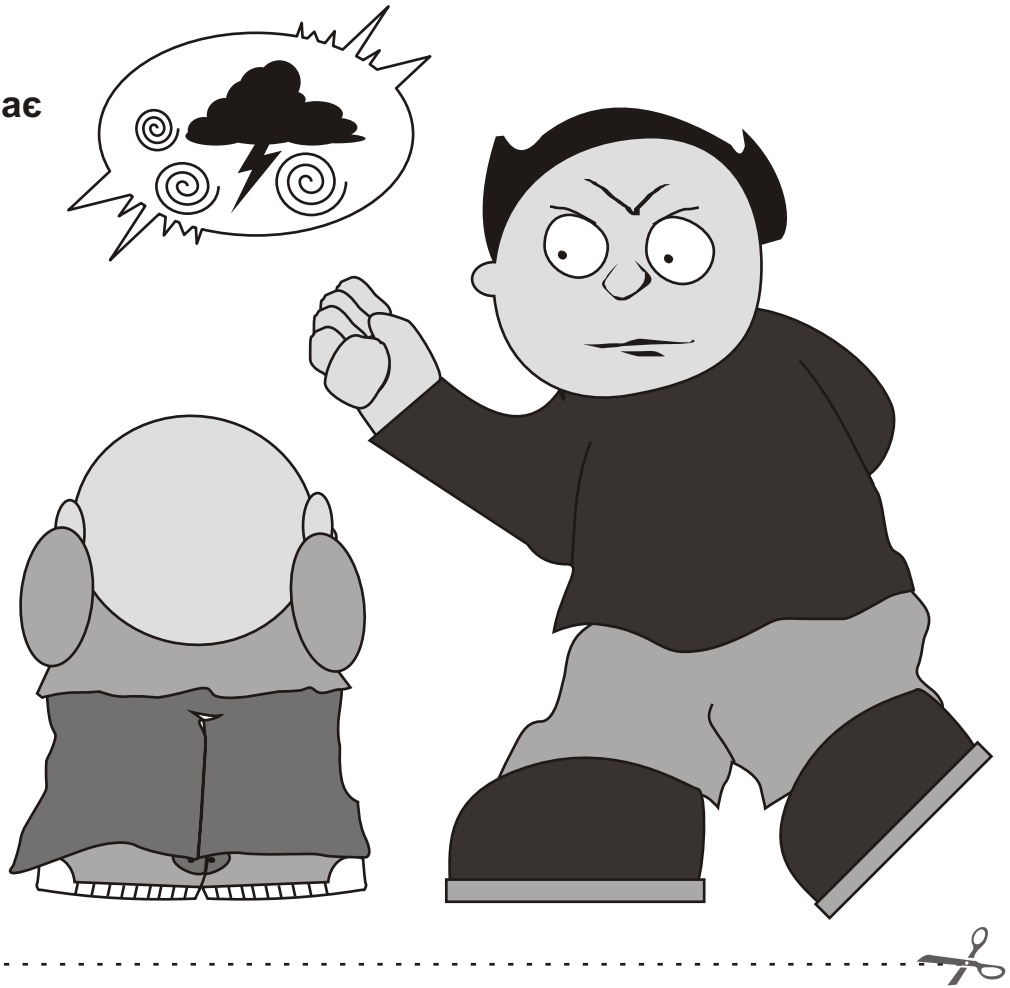
5. Дитина жебракує на вулиці

6. Дитина намагається відібрати у дівчини її улюблену іграшку

7. Дорослий гримає на дитину

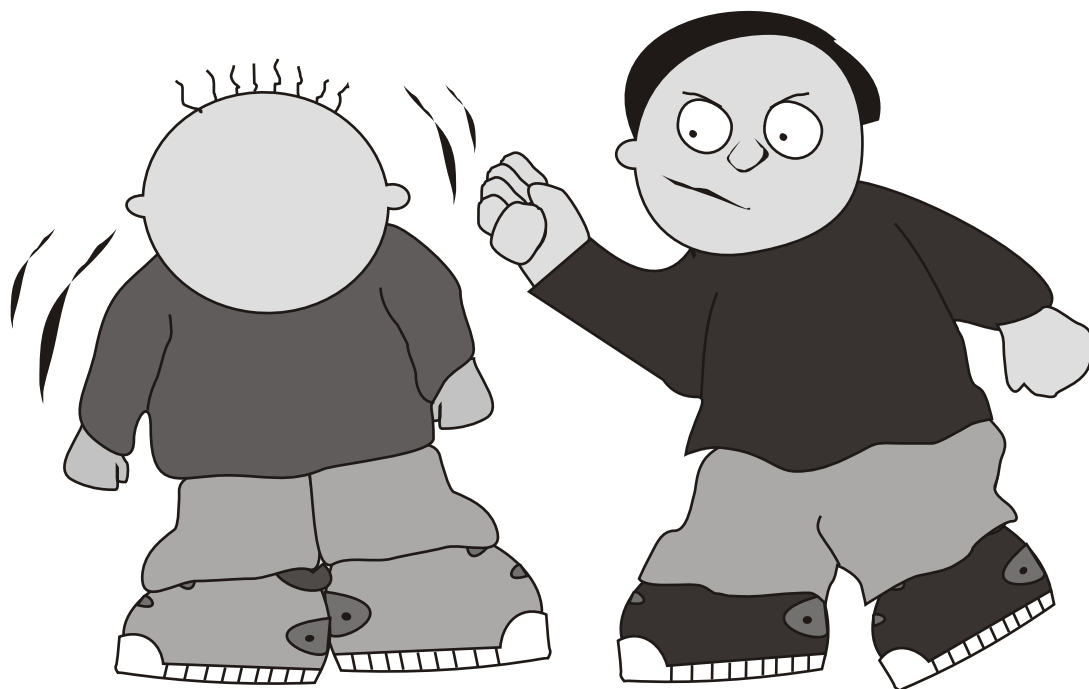

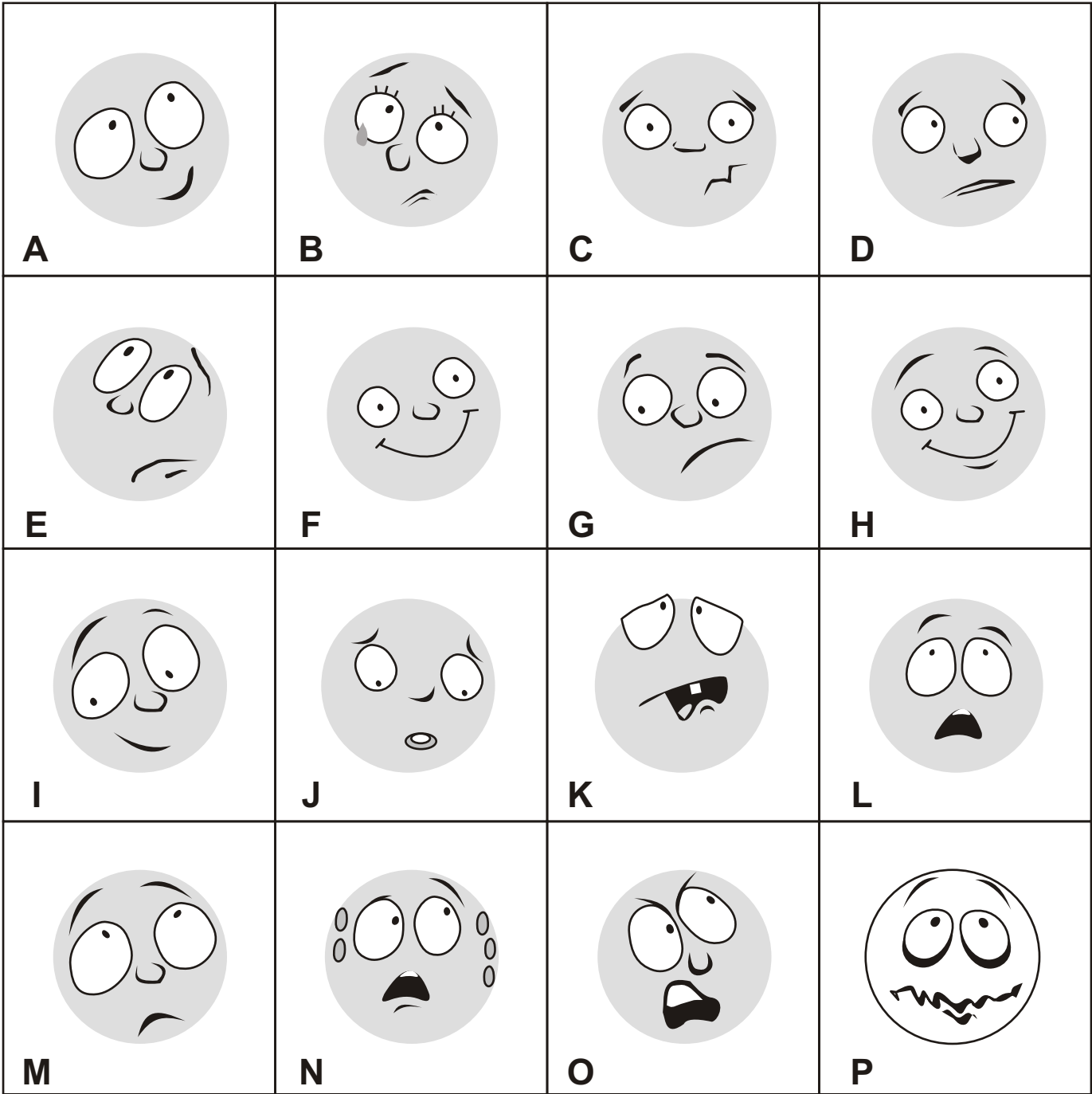
8. Група дітлахів, що граються разом

9. Дитина, що отримує комплімент від дорослого за малюнок

10. Дитина, яку б'є інша дитина

- A Multi Level Analysis of Community Coordinating Councils (Багаторівневий аналіз координаційних рад громади) - Allen E., N., *American Journal of Community Psychology*, Vol. 35, Nos. 1/2, 2005.
- Assessment of Childhood Disorders (Оцінка розладів у період дитинства) - Eric J. Mash and Leif G. Terdal, Guilford Publications, 2001.
- Case Management and Program Implementation. Mental Health and Trafficking in Human Beings (Супроводження клієнта та впровадження програми. Психічне здоров'я та торгівля людьми) - Barath, A., International Organization for Migration, 2004.
- Child Molesters: A Behavioural Analysis (Розбещувачі дітей: аналіз поведінки) - Lanning, 2001.
- Children Traumatized in Sex Rings (Діти, травмовані через порушення сексуальних прав) - Burgess, A.W., Grant, National Center for Missing & Exploited Children, 1998, see www.missingkids.com.
- Clinical Interviews for Children and Adolescents: Assessment to Intervention (Клінічні інтерв'ю з дітьми та підлітками: від оцінки до втручання) - McConaughy, S.H. Guilford Publications, 2005.
- Clinical Interviews for Children and Adolescents: Assessment to Intervention (Клінічні інтерв'ю з дітьми та підлітками: від оцінки до втручання) - McConaughy, S.H., Guilford Publications, 2005.
- Clinical Interviews for Children and Adolescents: Assessment to Intervention (Клінічні інтерв'ю з дітьми та підлітками: від оцінки до втручання) - McConaughy, S.H., Guilford Publications, 2005.
- Clinical Practice of Cognitive Therapy with Children and Adolescents: The Nuts and Bolts (Клінічна практика когнітивної терапії для дітей та підлітків: основні засади) - Friedberg, R.D., McClure, J.M., The Guilford Press, 2002.
- Creating a Healing Environment, Volume II: Technical Papers, Psychosocial Rehabilitation and Occupational Reintegration of Child Survivors of Trafficking and Other WFCL (Створення середовища, що зцілює: справи та технічні документи. Том II: Технічні документи. Психологічна реабілітація та професійна реінтеграція дітей-жертв торгівлі та інших НФДП) - IPEC Trafficking in Children-South Asia (TICSA), Kathmandu-Nepal, International Labour Office, 2002
- Decision No. 557 of the Permanent Council of OSCE (PC DEC/557), and Action Plan for Combating Trafficking in Human Beings (Рішення №557 Постійної ради ОБСЄ та План дій із боротьби з торгівлею людьми) OSCE, 2003.
- Effectively Responding to Commercial Sexual Exploitation of Children: a Comprehensive Approach to Prevention, Protection, and Reintegration Services (Ефективні дії у відповідь на комерційну сексуальну експлуатацію дітей: комплексний підхід до запобігання, протидії та послуг з реінтеграції) - Barnitz, L., *Child Welfare*, 80,5, 2001.
- Emotional Disorders and Metacognition: Innovative Cognitive Therapy (Емоційні розлади та мета-пізнання: інноваційна когнітивна терапія) - Wells, A., John Wiley & Sons, 2000.
- Freeing your Child from Anxiety, Powerful Practical Solutions to Overcome your Children's Fears, Worries, and Phobias (Звільніть свою дитину від тривожності. Ефективні практичні рішення для подолання страхів, побоювань та фобій вашої дитини) - Chanskky, T.E., Broadway Books, 2004.
- Good Practices: Gender Mainstreaming in Actions Against Child Labour (Передовий досвід: урахування ґендерних особливостей у програмах ліквідації дитячої праці) - ILO-IPEC, 2002.
- Guidelines for Child Labour Monitoring (Рекомендації з моніторингу дитячої праці) ILO, Chisinau, 2006.
- Handbook for action-oriented research on the worst forms of child labour including trafficking in children (Посібник з дослідження найгірших форм дитячої праці, у тому числі торгівлі дітьми, спрямованого на розробку та впровадження дій у відповідь) - Regional Working Group on Child Labour in Asia (RWG-CL), 2003.
- Health Effects of Children's Work: Evidence from Vietnam (Наслідки дитячої праці для здоров'я: свідчення з В'єтнаму) - O'Donnell E. Van Doorslaer, F.Rosati, ILO-IPEC, 2003.
- Helping Hands and Shackled Lives? Understanding Child Domestic Labour and Responses to it (Руки помочі та зруйновані життя? Розуміння хатньої праці дітей та дії у відповідь) International Labour Organization, 2004.
- Identifying and Predicting Offending Trajectories among Poor Children (Ідентифікація та прогнозування залучення бідних дітей до злочинної діяльності) Chung, I., Hawkins, D.J., Gilchrist, L.D., Hill, K.G., Nagin, D.S., *The Social Service Review*, 76,4, 2002.
- Income, Family Structure, and Child Maltreatment Risk (Доходи, структура родини та ризик поганого поведіння з дітьми) - Berger, L.M., *Children and Youth Services Review* # 26, 2004.
- Intergenerational Transmission of Conduct Norms for Drugs, Sexual Exploitation and Violence: A Case Study (Успадкування норм поведінки щодо вживання наркотиків, сексуальної експлуатації та насильства: Аналіз конкретного випадку) - Dunlap, E., Golub, A., *The British Journal of Criminology* # 42, 1, 2002.
- Multidimensional Profiles of Welfare and Work Dynamics: Development, Validation, and Associations With Child Cognitive and Mental Health Outcome (Комплексна характеристика соціального забезпечення та динаміки праці: розробка, оцінка та узгодження з показниками когнітивного та психічного здоров'я дітей) Yoshikawa,

H., Seidman, E., *American Journal of Community Psychology* #29,6, 2001.

National Referral Mechanisms. Joining Efforts to Protect the Rights of Trafficked Persons (Національні механізми направлення. Об'єднання зусиль із захисту прав постраждалих від торгівлі людьми) - OSCE/ODIHR, 2004.

Posttraumatic Stress Disorder in Children: The Influence of Developmental Factors (Пост-травматичний стрес у дітей. Вплив чинників розвитку) - Salmon, K., Bryant, R.A, *Clinical Psychology Review* # 22, 2002.

Preventing behaviour problems: what works (Профілактика поведінкових проблем: що спрацьовує) - Sharon L. Foster, Patricia Brennan, Anthony Biglan, Linna Wang And Saud al-Ghaith, *International Academy of Education (IAE)*, 2002.

Preventing Discrimination, Exploitation and Abuse of Women Migrant Workers: An Information Guide, Trafficking of Women and Girls (Запобігання дискримінації, експлуатації та насильству проти жінок-трудомих мігрантів: інформаційний посібник. Торгівля жінками та дівчатами), ILO GENPROM, 2002.

Promotion of Gender Equality in Action against Child Labour and Trafficking: A Practical Guide for Organizations (Забезпечення ґендерної рівності у програмах з ліквідації дитячої праці та торгівлі дітьми) Haspels N., Suriyasarn B., ILO-IPEC, 2003.

Prostitution of Children and Child-Sex Tourism (Дитяча проституція та секс-туризм) - Klain, 1999.

Prostitution of Children and Child-Sex Tourism: An Analysis of Domestic and International Response (Дитяча проституція та секс-туризм: аналіз дій у відповідь на національному та міжнародному рівнях) E. Klain, *National Center for Missing & Exploited Children*, 1999.

Psychosocial impacts of child work: a framework for research, monitoring and interventions (Психологічні наслідки дитячої праці: система досліджень, моніторингу та заходів втручання) - Woodhead, ILO-IPEC, 2004.

Psychosocial rehabilitation of refugee and IDP children, a Handbook Based on the Experience of Azerbaijanian NGOs (Соціально-психологічна реабілітація біженців та внутрішньо переміщених дітей) - Akhundov, N., 2001.

Rapid Assessment of Trafficking in Children for Labour and sexual Exploitation in Ukraine (Швидке оцінювання ситуації з торгівлею дітьми для трудової та сексуальної експлуатації в Україні) - Centre of Social Expertise of the Institute of Sociology, National Academy of Sciences, Ukraine and FAFO, 2003.

Rapid Assessment of Working Street Children in Bucharest (Швидке оцінювання ситуації з працюючими дітьми вулиці) Save the Children, 2002.

The interconnection of childhood poverty and homelessness: a negative impact/points of access (Взаємозв'язок між дитячою бідністю та безпритульністю: негативний вплив/ можливості доступу) Schmitz, C.L., Wagner, J.D., Menke, E.M., *Family in Society* # 82,1, 2001.

The Right Rights? Child Labour in a Globalizing World (Правильні права? Дитяча праця у глобалізованому світі) Myers, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 575, No. 1, 38-55, 2001.

Trafficking in Human Beings in South Eastern Europe (Торгівля людьми у Південно-східній Європі), Barbara Limanowska, UNICEF, UNOCHR, OSCE/ODIHR, 2002.

Trauma and Psychosocial Assistance: a Handbook Based on the Experience of Georgian NGOs (Травма та психологічна допомога: Посібник з узагальнення досвіду грузинських НУО) - Sarjveladze, N., Beberashvili, Z., Javakhishvili, D., Makhashvili, N., Sarjveladze, N., Kharashvili, J., *Norwegian Refugee Council*, 2001.

Understanding Children' Vulnerability to Labour Exploitation, a practical intervention model aimed at preventing girls and boys to enter WFCL (Розуміння вразливості дітей до трудової експлуатації. Практична модель дій, спрямованих на запобігання потраплянню до найгірших форм дитячої праці хлопців і дівчат з групи ризику щодо трудової експлуатації) CPE-ILO-IPEC (draft).

Yokohama Review: Combating Sexual Exploitation of Children (Доповідь Йокогама: Протидія сексуальній експлуатації дітей) Background Documents, Ljubliana, Slovenia, 2005.

ПРОТЕКТ ЦСЕ

Проект технічної допомоги, спрямований на запобігання та ліквідацію торгівлі дітьми з метою трудової та сексуальної експлуатації в країнах Центральної та Східної Європи

МОП-ІПЕК Болгарія

Khan Krym Str. no. 25, Sofia 1040, Bulgaria

Тел.: + 359 2 9696115

Факс: + 359 2 9813184

Електронна пошта: velina.todorova@undp.bg

МОП-ІПЕК Молдова

27, Sfatul Tarii Str., 3rd floor, room 305

Chisinau 2012, Republic of Moldova

Тел.: + 373 22 237494

Факс: + 373 22 237494

Електронна пошта: viorica.ghimpu@ilo-ipes.md

МОП-ІПЕК Румунія

Intr. Cristian Popisteanu nr.1-3, Intr.D,

Et.5, Cam.574, Sector 1, Bucharest, Romania

Тел.: + 40 (0)31 101 28 83

Факс: + 40 (0)31 101 28 86

Електронна пошта: rodica@protectcee.ro

МОП-ІПЕК Україна

Міністерство праці та соціальної політики України

Україна, 01023, Київ, вул. Еспланадна, 8/10, кімната 808

Тел.: + 38 044 289 87 48

Факс: + 38 044 226 29 38

Електронна пошта: ipes_minenko@mlsp.gov.ua

Координатор проектів ОБСЄ в Україні

Україна, 01034, Київ, вул. Стрілецька 16

Тел.: +38 044 492 03 82

Факс.: +38 044 492 03 83

ПРОТЕКТ ЦСЕ

c/o Inspectoratul Teritorial de Munca Bucuresti

Str.Radu Voda 26-26 A, sector 4

040275 Bucharest, Romania

Тел.: + 40 (0)31 40 56 875

Факс: + 40 (0)31 40 56 873

Електронна пошта: cta@protectcee.ro